

Dr. SZÁNTÓ IMRE tanszékvezető főiskolai tanár:

**A PARASZTSÁG HELYZETE
A VESZPRÉMI KÁPTALAN BIRTOKAIN
1711—1780**

I.

A káptalani birtoktest tájelemei

A veszprémi káptalan birtokai három vármegyében terültek el. Veszprém vármegyében legnagyobb részt Veszprém város körül csoportosultak, s innen kelet felé átnyúltak a Fejér megyei Füléig. A káptalan a püspökséggel együtt ura Veszprém várának és városának, s e megyében a középkor végén 16—24 falu birtokosa volt. Zala megyében a káptalan jószágai a szomszéd Veszprém megyéből nyúltak át, ahol a török hódoltság előtt 28—30 helységben volt birtokos. Birtokai főleg a Balatonfelvidék délkeleti és a megye délkeleti részén, Merenye táján terültek el [1]. A XVI. században Somogy megye északkeleti csücskében 12 falu tartozott a káptalanhoz.

A veszprémi káptalan a török kiverése után a következő birtokokat tudta megtartani a XVIII. században:

Veszprém megyei birtokok: Kádárta, Rátót, Fok, Fokszabadi. Az 1715. évi összeírás szerint káptalani birtokok voltak még a következők: Gecse, Lőd, Ősi, Ajkarendek és Vanyola. 1763-ban szerezte vissza Pere-martont.

Fejér megyei birtok: Füle.

Zala megyei birtokok: Alsó- és Felsőörs, Lovas, Paloznak, Csopak, Füred, Szöllős, Pécsely, Vászoly, Kisfalud, Felsőpáhok, Merenye, Újlak, Garabonc.

Somogy megyei birtokok: Kiliti, Ságvár, Nagyberény.

A veszprémi káptalani birtoktest kicsiben tükrözi vissza a Dunántúl felszínének változatosságát. A centrum körül terül el a Veszprémi-fensík rögös, egyenetlen felszínű dolomit-platója. Rajta a termőtalaj rendkívül sovány. A talaj kavicsos és köves jellegű, termelésre alkalmatlan dolomit-pusztaság. Itt terül el a káptalan jutasi allodiuma. Ennek egyenes folytatása kelet felé a Sió—Sárvíz és a Duna völgye között húzódó Veszprém—Fejér megyei Mezőföld letarolt és kissé megsüllyedt, 130—160 m magas, helyenként lösszel és futóhomokkal borított tönkje.

A balatoni Riviera mögött emelkedő felvidék talajviszonyai már nem olyan kedvezőek. A talaj göröngyös, sziklás, száraz, nehezen művelhető. Erről tanúskodnak az 1720. évi összeírás adatai is. A bevetett mag alig hozta meg kétszeresét. A kemény talajt Nagypécsely és Szöllős határában 6—8 ökörrrel szántották. Annál jelentősebb volt itt a sertés-tenyésztés, amely a makkoltatásra támaszkodott [5]. A Balatonfelvidékről bővizű patakok siettek lefelé (Séd, Sárvíz), amelyek vízimalmokat hajtottak. A káptalan jövedelmének legnagyobb részét már a középkorban is a hegyvámon és a bortizeden kívül a malmok biztosították.

Igen megfogyatkozott az erdő a somogyi löszborította dombvidéken is a szántóföldek javára. Az ősi erdőtakaró helyén kultúrpuszta terült el. Ezen feküdtek a káptalan birtokai Somogy megye északkeleti csücskében: Kiliti, Ságvár, Nagyberény. Ez a terület volt a káptalan XVIII. századi majorsági földjeinek második csomópontja. A falvak tág határokkal rendelkeztek; föld volt bőven a török kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc után, melyet a jobbágyok igásállatok hiányában nem is tudtak megművelni. A síófoki határ azonban csupa homok; a szél, a víz egyaránt pusztította. A lakosok 1775-ben így panaszkodtak: „Ha megáradnak a vizek, nyáron a víz, télen a jégzaj határunkban rétjeinket annyira elfutja, hogy hasznát nem vehetjük, házunktól pedig bennünket kiöntvén, házainkat elrontja” [6].

Újabb tájegységbe foghatjuk össze a Zala megye délkeleti részén csoportosuló káptalani falvakat (Merenye, Újlak, Garabonc, Felsőpáhok). Az észak-déli irányú halomgerincek és a köztük elhelyezkedő keskeny völgyek, a völgyekben vízenyős rétek, tőzeges lápok földje ez. A termékeny lösztalaj és a kedvező évi középhőmérséklet következtében díszlik a kukorica, sőt az almán, körtén, szilván, s egyéb gyümölcsökön kívül a melegebb időjárást igénylő dió és gesztenye is. A domboldalakon szőlő termett. A négy falu aránylag szűk határok közé szorult. Ezen a területen alakult ki a XVIII. század második felében a káptalan merenvei uradalma.

A völgyekben elterülő vízenyős rétek bőséges takarmányt nyújtottak. Midőn Clements Simon angol utazó 1715-ben átkelt a Zalán, a túlsó oldalon mintegy hét mérföldnyi távolságra, — tehát Merenye, Garabonc táján, — nagyon szép vidéken haladt át. De az erős, gazdag talajt ekkor még nem használták ki. Ezer, meg ezer holdra (acre) rúgó terület magas fűvel volt benőve, melyet otthagytak rothadni, vagy pedig felperzselték [7]. E berkek élete szoros összefüggésben állott a Kisbalatonnal, amely sokkal nagyobb területen állott víz alatt, mint napjainkban. A török uralom ezt a vidéket is alaposan visszavetette fejlődésében. A középkori kultúrtáját felverte a nád, szittyó, a tüskés bokrok és az erdő. A hajléktalanok a bozótba vették be magukat. Garabonc községet is az ellenségtől való félelem kergette a mocsárba, amely védte a lakosságot. Az 1720. évi összeíróbiztosok megemlítik, hogy nem élnek falujuk ősi helyén, hanem a lápi bozótban. Amikor aztán elvonult a török veszedelem, a garabonciak újra eke alá fogták a majdnem teljesen erdővé változott határukat (territorium . . . prope modum in silvas conversum) [8].

II.

A káptalani birtokok sorsa a török uralom és a Rákóczi-szabadságharc korában

A mohácsi csata hosszú időre eltemette hazánk függetlenségét. A kettős királyválasztás után rendi anarchia dúlt az országban. A nagybirtokosok arra törekedtek, hogy zsoldos hadaikkal a másik fél birtokait pusztítsák, s mind nagyobb birtokokat s több alattvalót szerezzenek maguknak. A veszprémi káptalan somogyi birtokait már 1529-ben elvesztette. Zalában pedig Benedek tihanyi apát rátette kezét Nagypécselyre, Kispécselyre, Vászolyra, Aszófőre, Örményesre, Udvarira, Kövesdre, Kisszőllőre, Arácsra, Vámosra, Billegére. Az apát halála után a birtokokat Szörémi Mihály tihanyi várnagy szerezte meg. A veszprémi püspök és káptalan birtokának másik részét Móré László, majd Dénesfalvi Nagy László várpalotai kapitányok iktatták Palota tartozékai közé. S ami még megmaradt, azt pedig a király Veszprém várának fenntartására rendelte. A király ugyanis az egyházi és magánbirtokok lefoglalásával, kisajátításával, vagy szerződéses átvételével igyekezett növelni a végvárak fenntartására szolgáló várbirtokok jövedelmeit. Zápolyai János Ösit, Berhidát, Peremartont és Szentistvánt Podmaniczky Jánosnak adta zálogba [9].

A balatoni várak urái Buda eleste és a basák első hadjáratai következtében kezdtek ráébredni, politikájuk csődjére. Erődítési munkálatokba kezdtek, hadsereget szerveztek. Egy-egy várban a kevésszámú őrség parancsnoka a vár tulajdonosa lett, vagy a nagybirtokos nevezett ki parancsnokot az őrség élére. Az 1540-es években a török részéről a főveszély Veszprém felől fenyegetett, mert a Dráva-menti török útját elállta Szigetvár és Kanizsa. A birtokos urak egyre-másra igyekeztek megszabadulni azoktól a kötelezettségektől, melyek a végvárak fenntartásával kapcsolatban hárultak rájuk. Egymásután adták át a királynak a végvárnak számító erősségeket. 1552-ben elesett Veszprém, a püspöki és káptalani birtokok feje. A kanonokok szétszóródtak szerte az országban. Legtöbben Pozsonyban, Sopronban vagy Zalaegerszegen találtak menedéket. Bár Veszprém várát egyidőre újból visszafoglalták a töröktől, a káptalan nem mert hazatérni, „... a puskapornak tüzét nem szenvedhette... és a nyáját a farkasokra bízta, a szegény világi lakosok pedig tovább is mind a hazát, mind Veszprém várát... vérekkal és életeknek feláldozásával őrzötték és védelmezték” [10]. Veszprém eleste után az egyházmegye püspökei székhelyüket Sümeg várába helyezték át.

Ezután a török támadás még inkább be tudott hatolni a balatoni várak tartományaiba. Vázsony 1552-ben rövid ostrom után elesett, a török 1554-ben már Tihany falait törte, bár a várat nem sikerült elfoglalnia. A Vázsony felőli török becsapások egyre veszélyesebbek lettek. A török uralom Veszprém megyei, Somlyó-vidéki és Somogy megyei terjeszkedése után a Balaton mentén, az Alsó Zalamellék vidékén is megvetette lábát. 1566-ban elesett Szigetvár. A lakosság Kanizsa várába,

a Muraközbe, a rábaközi Nádasdy-birtokokra mentette életét. Szigetvár elestével Kanizsa tett szert nagy katonai jelentőségre, amelyet állandóan kerülgettek a törökök. A martalócok feljöttek a Balaton déli szegélyéig és sorra égtek a somogyi palánkok. A végvári katonák évszámra nem kaptak ellátmányt, fizetséget. A kanizsai vár élén álló magyar főkapitányok, Tahy Ferenc, Zrínyi György, Bornemissza János, arra törekedtek, hogy katonáikat el tudják látni, s ezért minél több községet szolgálatra és adózásra erőltettek. Ment is ellenük a panasz a veszprémi püspök, a káptalan, a megye, meg a többi birtokos úr részéről. Zrínyi György ellen 1569-ben panaszkodott a veszprémi káptalan, hogy Kanizsa-környéki falvait, Garaboncot, Merenyét és Újlakot „erőszakkal” elfoglalta. A káptalan 12 németpáhi (felsőpáhoki) jobbágját pedig a zalahídvégi várnagy sanyargatta [11].

A törökökkel 1575-ben megújított béke dacára a háború tovább folyt, különösen 1586 óta. Az ellenségtől való félelem (metus Turcarum) előbb-utóbb az erdőkbe, vízenyős berkekbe való menekülésre, vagy behódolásra kényszerítette a jobbág্যokat. Zalában „egy nap sincs, hogy nem hordanák az föld népét az törökök és az martalócok és az ki szaladhat, fotton fut. Gyakortaság ugyan sereggel mennek a szekerek mind iastul fiastul felrakodván a szegén nép...” [12]. A tizenötéves háború során, 1600-ban Kanizsa is elesett. Ezzel megdőlt az a védőfal, amely eddig oltalmazta a megye egyes részeit az örökös pusztítás ellen.

Zala megye a török közelsége folytán olyan szálnalmas sorsra jutott, hogy csak a véghelyeken maradtak lakosok. A szegénység a gabona drágasága miatt valamilyen szokatlan főzelékkal kényszerült éhségét csillapítani, s részint koldulással kereste betevő falatját [13]. Török, tatár, német, pestis, éhség vágott rendet a lakosság soraiban; szegénység, pusztaság, kárvallás mindenfelé. Sokat szenvedtek a Kanizsa-környéki veszprémi káptalani falvak is. Ezért Fejérvölgy István veszprémi püspök a merenyei, garabonci és újlaki jobbág্যoknak „nyomorúságokat, szegénységeket és mindenképpen való ínségeket tekintvén, kibén az mostani üdőknek mivoltáért jutottak”, 1587-ben minden jobbágynak megengedte, hogy „ennek utána sem gabonából, sem borból semmi kilencedet ne adjanak, hanem csak tizedet, vagy dézsmát fizessenek és tartozzanak megadni” [14]. Igaz ugyan, hogy a káptalan tiltakozott a püspök „nagy-lelkűsége” ellen, s tudtára adta, hogy a magáéból tegyen jót, és ne a máséból, mégis, a kilenced elengedése lényeges lépést jelentett a török fennhatóság alatt maradt vagy a végvári övezet vidékén élő jobbág্যok úrbéres függőségének meggyengítése felé. A Zala megyei káptalan, de más földesurak jobbág্যainak kilencedmentességét is csak a XVIII. század derekán számolták fel [15].

Az 1606. évi zsitvatoroki békével 40 éves viszonylagosan nyugodt korszak kezdődött a Nyugat-Dunántúlon is. Sennyei István veszprémi püspök a püspökségnek és a káptalannak 10 000 forintért elzálogosított birtokait visszaszerezte, amelyeknek legjelentősebb része Zichy Pál győri kapitány kezén volt. Az 1629. dec. 30-án megkötött egyezség értelmében visszakerült Veszprém városa és Füle. A többi birtokok nagyobbbrészt

elpusztított állapotban kerültek vissza régi birtokosaikhoz. Ezek: a Veszprém megyei Kisberény, Kádárta, Herend, Jutas, Bogárfalva, Fokszabadi, Mesteri, Rátót, Balácsa, Bozsok, Szöllös és Fajs, azután Zala megyében Merenye, Garabonc, Újlak stb. Pusztá állapotban került vissza Szentábrahám és Felsőpáhok is. A püspök és káptalan megegyezett, hogy a püspöki és káptalani birtokot együtt kezelik, míg a kincstártól kölcsönvett 10 000 forintot le nem törlesztik. A birtokok visszaszerzésével együtt Sennyei püspök az 1630. évben visszaállította a káptalan is [16].

De a visszaszerzett birtokok legnagyobb része nem sokat ért, pusztá volt. A jobbágyság kipusztultak vagy elmenekültek, a földet senki nem művelte. Akik pedig mégis helyben maradtak, azok a törökök, a császári zsoldosok és a hajdúk rablásait, fosztogatásait szenvedték. A termelők visszaestek: a lakosság ígás- és haszonállatait elrabolták. A hódoltság területéről az emberek „lakóhelyeikből máshová barátságosabb helyre menni és költözni kényszerítettek” [17].

A majorsági gazdálkodás a XVII. században még csak tovább folyt a Dunántúl nyugati peremvidékein és az ország északi részein, az egykori Habsburg-Magyarország területén, de a hódoltság idején még Zala megye nyugati részén sem lehetett szó nyugodt gazdálkodásról [18]. A török pusztítás az allódiumokat Veszprém és Somogy megyékben viszont jóformán teljesen letörölte a föld színéről. Az allodiális gazdálkodás nyomai különösen eltűntek a végvári övezet vidékén, mert a meghódított terület előtt állandóan folyt a harc. A veszprémi püspökség és káptalan falvai is többnyire a hódoltsági vagy a végvári övezet vidékén feküdtek. A püspökség sümegi váruradalmának gazdasági leromlását híven tükrözi elsősorban a művelés alatt tartott földek összezsugorodása. A porták száma csökkent, az elhagyott telkek, a szegények és a zsellérek száma állandóan gyarapodott. A pusztásodás hatalmas arányokat öltött. A jobbágyság- és zsellérporták közti arány eltolódott az utóbbi javára. A jobbágyság rovására megduzzadt a zsellérség; a jobbágyság jelentős része elzselléresedett, s kénytelen volt szűkíteni gazdaságát [19].

Majorsági gazdálkodás nyomait nem találjuk ebben az időben a veszprémi püspökség és káptalan birtokain. A visszakerült káptalani falvak terhei között robottal nem találkozunk, mivel allodium hiányában nem igen tudta mire felhasználni a földesuráság a munkajáradékot. A pénzbeli cenzuson kívül általában különféle terményjáradékkal tartoztak. Így pl. Füle helység (Fejér m.) adott a 25 forinton kívül 30 urna borkilencedet, 12½ pint vajat, 75 köböl takarmányt és két sertést. A terheket együttesen vetették ki a helység 26 jobbágyság és ugyanannyi zsellér lakosára. A Somogy megyei káptalani helységek (Fokszabadi, Kiliti, Ságvár) terményjáradéka között is ott szerepel a borkilenced, 50—60 köböl tiszta búza, a sertés, ökör vagy borjú. A Zala megyei káptalani falvak (Nagy- és Kispécsely, Vázsony, Kisfalud stb.) borból és gabonából kilenced helyett tizedet adtak, továbbá a hegyvám mellett több-kevesebb számú kappant, kenyeret s takarmányt [20]. Figyelemreméltó a káptalani falvak 1623—24-ből származó urbáriumai olyan szempontból

is, hogy az itt meghatározott járadékok kevés változással fennmaradtak a XVIII. század derekáig, a majorsági gazdálkodás kezdődő kiterjesztéséig.

Az egész XVI—XVII. században a majorsági gazdálkodásnak, az árutermelés kiterjesztésének súlyosan korlátozó tényezője volt a török-német pusztítás. Mivel a veszprémi püspökség és a káptalan a termelőerők nagyarányú pusztulása, a bizonytalanság és pénzszűke miatt nem tudta saját kezelésébe venni a visszakerült birtokokat, továbbra is a bérletrendszerrel kísérletezett. A birtokokat 1631-ben bérbeadták Felső-örs és Berény kivételével három évre, évi 2 000 forintért Körtvélyessy István veszprémi másodkapitánynak [21]. A községek lakói a XVII. század derekától kezdve egyre-másra szabadalmakat, kiváltságokat szereztek; katonafalvakká alakultak át, és kiváltságaik sorában robotmentességet kaptak. Széchenyi György veszprémi püspök a tapolcaiak 1656. jan. 16-án kelt kiváltságlevelében kijelenti, hogy „semminémű paraszt munkára és robotra, s szolgálatra nem kinszerítjük őket, se most, se az után soha, hanem mint másutt a szabad legények, úgy ők is szolgáljanak fegyverrel... minthogy elég föld vagyon, amely szántó földet föl fognak és réteket irtanak, övék és maradékioké leszen az után is mindenkor, valamig tőle fegyverekkel szolgálnak” [22].

A hosszú háború okozta gazdasági romláshoz, a török állandó portyázásaihoz járult még az is, hogy az éhségükben és nyomorúságukban mindenről megfélemedezett végbeliek is a szegénységet nyomorgatták. Mivel a király és a földesurak fizetetlenül hagyták a végbelieket, egész falvak népe adta magát szabad legénységre, hogy kenyerét szabályával szerezze meg magának. Az 1647. évi XLI. tc. szigorú intézkedéseket hozott a Veszprém, Tihanyban, Keszthelyen, Vázsonyban, Szigligeten, Devecserben és másutt az országban szerteszét kóborló szabad hajdúk ellen, „akiknek semmi lakhelyük, vagy örökségük nincs és akik sem katonáskodni, sem dolgozni nem akarnak, hanem a szomszéd nemesek és szegény alattvalók legnagyobb sanyargatásával és kárával egyedül fosztogatásból és rablásból tartják fenn magukat s övéiket” [23]. A reduktio következtében a magyar végvári katonaság egyre nagyobb része vált nincstelenné, szegénylegénnyé. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a fizetetlen vagy szélnek eresztett végvári katonák fosztogatásból kényszerültek megélni. A kapornakiak, pölöskeiek és egerszegiek a végházakból 1654-ben a veszprémi püspök és káptalan falvait, Alsó (Hosszú-) és Felsőpáht „dúlták meg” [24]. Széchenyi György veszprémi püspök április 29-én kelt levelében írja: „... Szinte megnyomorítják a Szala két mellékét a végbeliek, a többi között a szalaváriak, kapornakiak és pölöskeiek, szintén úgy szaladnak ránk, mint a törökre, a két Páhok innen, túl Galambok és Karos, valóban szenvednek, esztendőnként írnak, panaszkodnak, senki sem téssen róla.” [25]. A püspök 1654. júl. 2-án kelt levelében komor színekkel festi a szegénység végtelen nyomorát: „A szegénységnek semmi marhája nem maradt, sírnak, rínak, mert a titkon való lopás is szüntelen, de fényes nappal csak elragadják a lovakat a falukból... bizonyos pedig, hogy a Szalán túl való végházakból

s a Kemenes alól szinte mint a törökre, úgy csatáznak erre a Bakony-ságra, szinte elnyomorodik a szegénység...” [26].

A hódoltság idején nyugodt gazdálkodásról szó sem lehetett a hadjáratok és portyázások miatt. 1662-ben írják a valamivel védettebb alsó-lendvai (Zala m.) uradalomról: „Már építenek a biztos maradás reményében s valami kósza hírtől megrémülve a kezdett, de még csak félig kész épületet lerombolják. Ezért gyakran és szinte állandó mozgalomban vannak, vagy növekszenek, vagy végső pusztulásra jutnak.” [27]. Pedig az utolsó nagy roham a balatoni várakért még hátra volt. Köprili Achmed 1664-ben az elvesztett szentgotthárdi csata után a jánosházi—sümegi úton vonult vissza, és útközben a sümegi erőd ellen vezette janicsárait. Az ostrom eredménytelennek bizonyult, de a falvak ismét elpusztultak. A török hordák szétszáguldottak egész Zala megyében [28].

Egy 1669 febr. 28-i kimutatás szerint Somogy és Zala megye helységei az 1664-es hadjárat következtében nemcsak, hogy romba dőltek, hanem egész lakosságukat levágta vagy elhajította a török. A maradék azután „naturali morte” — pestisben — pusztult. Az összeírás Zalában valóban hajmeresztő dolgokat említ [29]. Amelyik faluban kevesen maradhettek is, azok is futni kényszerültek a sok kóborló végbeli miatt. Az 1664-i szentgotthárdi ütközetben résztvevő mint szemlélő egy francia katolikus pap, akinek naplója szerint amerre elhaladtak, mindenütt nyomorúságos állapotokat találtak. A falvakban senki sem lakott, lakóik az erdőkben bujdosztak, s ott rablásból, fosztogatásból éltek [30].

Még súlyosabb csapást jelentettek vidékünkre az 1681-ben kezdődő hadjáratok, amelyek együttjártak a katonaság évről-évre megismétlődő pusztításaival és fosztogatásaival. E harcokban a veszprémi püspökség és káptalan falvai is újabb súlyos pusztításokat szenvedtek. „... A tatár Balaton mellékét rabolván, gyújtogatván — mondja egyik tanú — a népnek némely részét fogva vitte, többit elszélesztette s akkor Balaton melléki faluk pusztulásra jutottak... a török Fehér Várban lakván, Balaton melléki faluknak meg köllött hódolni és oda adózni, azonban eő Fölséghe részére is az adót meg kívánták, kétfelé nem győzván a lakosok eleget tenni, pusztán hagyták a falukat, rész szerint Veszprémben, rész szerint Vásonban s némelyek Tihanyban vették lakásukat.” [31].

A Habsburgok gyarmatszerző háborúja során, a török kiűzésével a veszprémi püspökség és káptalan falvai is újabb súlyos pusztításokat szenvedtek. A vert török hadak és a garázda császári zsoldosok azt a keveset is igyekeztek megsemmisíteni, ami a XVII. század második felében felépült. Újra elpusztult a Balatonmellék lakossága; Felső-, Alsó-örs, Lovas, Paloznak, Füred, Kisszóllós, Rátót, Pécsely pusztán maradtak. Ha a maradék nép kiment a csopaki, lovasi szőlőkbe, „földlikakban lapangtak, mivel a török őket fogságba vetette, vagy fejüket vette”. A töröktől való félelem annyira beleidegződött a lakosok tudatába, hogy a fürediek az ellenség kitakarodása után sem merték harangjukat feltenni, nehogy ellenséget hozzon rájuk [32]. Nagy Ferenc vicegenerális 1688-ban írja a Zalaság népéről: „Oly szegények vannak, hogy ha az haláltól kellene is magokat megváltaniok, egy garast elő nem tudnának adni.” [33].

Valóban, a török kiűzése után leverő kép tárul elénk. Az 1696. évi összeírás szerint Veszprém, Somogy megyékben és Zala megye keleti, nagyobb részén, — ahol a káptalani birtokok is elterültek, — a falvak jelentős része lakatlan. A lakott községekben is csak három-négy jobbágycsalád tengődött. Veszprém megyében a jobbágytelkeknek 50%-a pusztta [34]. Zala megyében a török pusztításai következtében ugyancsak sok az elhagyott és pusztta hely. Somogy megyében a pusztta helységek nagy száma különösen szembetűnő. A Balatontól délre eső részen a veszprémi káptalan birtokai közül 1696-ban csak Fok és Fokszabadi lakott [35].

Zala megyében Kanizsa visszavétele után (1690) kezdtek hozzá a földesurak a telepítésekhez. A falvak lakói „az háborúknak végével s csöndesülésével szaporodtak... a lakosok vissza származni kezdettek” [36]. A megszállólevelek, szerződések (contractusok) a feudális kizsákmányolás enyhítését eredményezték, amelyek kötése földadományokkal, a költözés jogának szabadságával járt. De a vidéknek a török kiűzése után megkezdődő nekilendülése újból megtorpant a Rákóczi-szabadságharc hadieseményei következtében.

A háború hullámai végigseperték a veszprémi káptalani birtokokat is. Gróf Heister Szigbert, a császári hadak főparancsnoka, Károlyi Sándor szégyenteljes megfutamodása után, 1704 tavaszán tűzzel-vassal pusztította a városokat és falvakat. De nem maradtak el mögötte kegyetlenkedésben a „rácok” sem, akikről az egyik forrás megemlíti, hogy „a falukat fosztogatják s igen sok kárt okoznak” [37]. A Károlyitól cserbenhagyott, a dunántúli nemesektől elárult nép a mocsarakban és a Bakony erdőségeiben keresett menedéket a Habsburgok gyilkos hordái elől [38]. A Rákóczi-szabadságharc első két esztendeje a Dunántúl számára nem hozta meg a felszabadulást. A Dunántúl 1705 őszeig a kurucok ellen vonuló császári csapatok állandó felvonulási területe és élelemtára volt. Az állandó harcok és seregátvonulások következtében pusztulásnak indult az egész országrész, így vidékünk is. Csak 1705 végén bontakozott ki a Rákóczi-szabadságharc legsikeresebb, legátütőbb erejű hadivállalkozása, Bottyán Jánosnak a Dunántúlt felszabadító hadjárata.

Különösen súlyos csapás zúdult a Dunántúlra, amikor Rabutin 1707-ben ájtjt Erdélyből. Rettenetes károkat és nyomorúságot hozott; amerre hadai elvonultak, ezerszám hajtották el a szegénység marháit, „keserves romlásokat tettek, úgy hogy a szegénység sok helyen csak az rajtavá-lóban maradt” [39]. Rabutin császári tábornok kenesei veresége után a Mészőföldről a Balaton északi sarkától két hadoszlopban haladt előre Fürednek, Udvarinak, Kővágóörsnek Csobánc vára alá. Szabad zsákmányt engedett éhező katonáinak, s a Balaton mentén kegyetlenül égetett és pusztított. „Valamerre az német ment, — sóhajt fel 1707 március 7-én kelt levelében Török István, — oly megsirathatatlan pusztítást, rablást tett, melyhez hasonlót még nem értünk.” [40]. De a „rácok” is súlyos pusztításokat okoztak a káptalani birtokokon, különösen Délkelet-Zala megyében. Keszthely környékén „kurucz háborúban elpusz-

tulván a faluk, a lakosok Szent György várában és más vég helekben vették lakásukat” [41].

1709 közepére a Dunántúl a császáriak kezére jutott. Heister július 19-én a vár elfoglalása után visszaültette sümegi székébe a császárhű Volkra János püspököt. Miután hazánk a Rákóczi-szabadságharcban nem tudta kivívni a tőkefelhalmozás nemzeti feltételeit, nem tudott rálépni az önálló polgári-nemzeti fejlődés útjára, gyarmati sors várt rá [42].

Zala megye lakossága a Rákóczi-szabadságharc korában szétfutott, s a közeli véghelyekre, vagy a védettebb megyékbe szökött. A hadiesemények és a pestis pusztításai következtében egész vidékek váltak lakatlanná. A megyében dúló pestis méreteire jellemző, hogy a megye 140 megvizsgált helységében lakó 3 247 gazda közül 1 469 halt meg pestisben a szabadságharc végén [43]. Az 1715. évi összeíróbiztosok többször említik a Zala megyét sújtó sokféle pusztítást és kiemelik, hogy sok benne az elpusztult lakatlan község [44]. A megyében 1720-ban csupán 58 332 volt az összes lélekszám. A megmaradtakat még a béke helyreállítása után is szökni kényszerítette vagy a legnagyobb nyomorba döntötte a katonaság örökös átvonulása Olaszországból. De nemcsak Zalában volt sok elpusztított, lakatlan község, hanem Veszprém és Somogy megyében is. 1720-ban Somogy megyének csupán 28 386, Veszprém megyének pedig 33 960 lakosa volt [45]. A hosszú török uralom borzasztó pusztítások nyomait hagyta itt. A lakosság megritkult, a középkori virágzó táját felverte a nád, szittyó, tövis és az erdő, vagy elborította a víz.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk: a veszprémi káptalan birtokain a majorsági fejlődés jellemzője az, hogy a Rákóczi-szabadságharc után a XVIII. század eleje itt az újrakezdés kora. Zalában csupán a Muraköz és a Muraköztől északra elterülő alsólendvai uradalom nem pusztult el teljesen a török hódoltság idején, tehát itt, az ország nyugati határán nem kellett mindent előlről kezdeni. Amíg Vas és Sopron megyék területén az allodizáló nagybirtok évszázados fejlődés eredménye, addig a veszprémi káptalan a török pusztítás és a Rákóczi-szabadságharc után csak akkor gondolhatott majorságok kiépítésére, amikor a népesség gyarapodása már számottevő munkaerőt tudott a földesúr szolgálatába állítani, amikor a termelőerők gyarapodása módot adott a kedvezőbb értékesítési lehetőség kihasználására.

III.

A veszprémi káptalan roboton alapuló majorsági gazdálkodásának kezdetei. A szerződéses jobbágyság terheinek átmeneti csökkentése.

A Rákóczi-szabadságharc után közvetlenül a majorsági gazdálkodás elterjedését a veszprémi káptalan birtokain nem tette lehetővé egyrészt a termelőerők fejletlensége, másrészt a szűk piac. A káptalani birtokok lakossága a következőképpen oszlott meg [46]:

Helység	1715			1720	
	jobbágý	zsellér	taksás	jobbágý	zsellér
1. Rátót (Veszprém m.)	31	—	—	24	—
2. Kadarta (Veszprém m.)	17	3	—	15	—
3. Fok (Veszprém m.)	?	?	—	48	—
4. Fokszabadi (Veszpr. m.)	24	7	—	22	—
5. Füle (Fejér m.)	12	45	6	13	33
6. Merenye (Zala m.)	6	2	—	7	5
7. Újlak (Zala m.)	8	—	—	7	1
8. Garabonc (Zala m.)	6	3	—	5	3
9. Felsőpáhok (Zala m.)	8	4	—	12	6
10. Kisfalud (Zala m.)	4	2	5	5	4
11. Vászoly (Zala m.)	—	—	6	3	—
12. Nagypécsöly (Zala m.)	—	—	5	8	3
13. Szöllős (Zala m.)	6	2	—	6	3
14. Füred (Zala m.)	11	8	—	15	9
15. Csopak (Zala m.)	5	5	—	9	7
16. Paloznak (Zala m.)	3	3	—	8	5
17. Lovas (Zala m.)	3	4	—	4	2
18. Alsóörs (Zala m.)	8	7	—	9	35
19. Felsőörs (Zala m.)	14	5	1	11	16
20. Nagyberény (Somogy m.)	8	3	—	11	—
21. Ságvár (Somogy m.)	2	—	—	14	—
22. Kiliti (Somogy m.)	10	2	—	24	—
Összesen	185	105	23	280	137

A Balatonfelvidék déli lejtőinek pusztá tájaira új református rajok érkeztek. Clements Simon angol utazó megjegyzése szerint a lakosok Veszprém-ben és a szomszéd vidéken általában protestánsok voltak 1715-ben [47].

A roboton alapuló majorsági gazdálkodás terjedését hátráltatta a megfelelő mennyiségű munkaerőn kívül az a körülmény is, hogy a jobbágynak nem voltak kellő számú ígásállatai. A fokszabadiak (Veszprém m.) a bőségesen rendelkezésükre álló szántóföldeket ígásállat hiányában még 1727-ben sem tudták megművelni, s az elhagyott földekről bőséges szénát takarítottak. A 44 jobbágý közül 23 egyáltalán nem rendelkezett ígával. A káptalan ságvári (Somogy m.) falujában 32 jobbágý közül 12-nek nem volt ugyanekkor ígásállata. Széles határukban elegendő földdel rendelkeztek, csak az ígásállatok hiányoztak, amelyekkel megművelhették volna [48].

A Rákóczi-szabadságharc után közvetlenül hiányoztak még azok a belső és külső piacok is, amelyek felszívhatták volna a nagyüzemi, tömeges mezőgazdasági termelés produktumait. Ha voltak is mezővárosok, — mint Veszprém, Tapolca, Keszthely, Kanizsa, — „ha ebben az országban található tapasztott és szalmával földöntött földszintes viskókat így szabad nevezni”, — az ezekben élő iparosok vagy kereskedők

nem jelenthettek a földesúr vagy a falu számára jelentős felvevő piacot annál is inkább, mivel ezek is erős gazdasági autarchiával rendelkeztek. Az 1715. évi összeírás említi, hogy Csáktornyan és Keszthelyen vannak ugyan iparosok, de inkább mezei munkával foglalkoznak. Kanizsán, Sümegen, Tapolcán és Zalaegerszegen szintén éltek iparosok, de annyira szegények, hogy mindennapi kenyerüket is alig tudták megkeresni [49]. A nyugati nagyvárosokhoz szokott Clements Simon angol utazó Kani-zsáról jegyezte meg 1715-ben: „Ámbár a világ e sarkában városnak nevezik e helyet, valóban nem sokkal jobb egy falunál, valami 100 szét-szórva épített és szalmával fedett házzal.” [50].

De az országban állomásozó katonaság ellátása sem jelentett a falu termékefeleslegei számára megfelelő értékesítési lehetőséget. A rossz utak, a silány közlekedés, az export hiánya miatt a termést csupán a mindennapi használatra fordították (... ac plerunque de terra procreati-onis non nisi in quotidianum usum convertuntur). Vagy amint az 1720. évi összeírás a káptalani Csopakról, Páloznakról, Alsó- és Felsőörsről megjegyzi: „Et rerum procreabilium distractionis beneficium non nisi inter se exercent.” [51]. Bél Mátyás még a század harmincas éveiben is ezt írja Zala megyéről: „Egyébként e dús vidék lakosságának boldog-talan sorsára vet szomorú fényt, hogy mindazokat a terményeket, melyeket mezőgazdasági munkával itt előállítanak, seholsem tudjak pénzre átváltani. Ez pedig... nem ritkán oly mértékben elkedvetleníti a termelőket, hogy alig foglalkoznak többet a földműveléssel, mint amennyi elég arra, hogy életüket éppen hogy tengessék, az adót kifizes-sék és a katonát táplálják: és ez a főoka annak a szegénységnek, mely a falusi földművelő népségre ránehezedik.” [52]. De nemcsak a jobbágy, hanem a földesúr háztartása is igen nagy mértékben önellátó volt.

A veszprémi káptalan birtokain a gyér népesség, a fejletlen termelő-erők, a gyenge piaci viszonyok következtében még csak bontakozóban volt ekkor a majorsági gazdálkodás. A káptalani székhelyhez legközelebb terült el az eléggé terméketlen, dolomitsziklás jutasi allódium. Ennek bizonyos részét a káptalan majorsági kezelésben tartotta, a többi pedig tized fejében kiadta a jobbágyoknak. A réteket egymás között felosztva ugyancsak a jobbágyok kaszálták. A veszprémi platon feküdt Bere, Mesteri és Markó-pusztá, amelyeket a káptalan makktermés idején sertéstized fejében szokott kiadni. A réteket egymás között felosztva itt is a jobbágyok kaszálták, de idegenek is bérelhettek belőle boglyapénz ellenében. A kisbozsoki pusztát évi 10 forintért a füleiek (Fejér m.) árendálták. A fokiak a Tőreki-pusztá használatáért szintén tíz forintot fizet-tek. Mivel a nagyberényiek (Somogy m.) határa szűknek bizonyult, a káptalan földbér nélkül átengedte nekik a kisberényi pusztát. A ság-váriak (Somogy m.) pedig a majorsági Gám-pusztában bírtak szép föl-deket és réteket a kilitiekkel együtt. Ezenkívül a kilitiek használták az egész Bere-pusztát és a Szent László-erdőt. A nagypécselei a kispé-cselei (Zala m.) pusztában használt 9 hold föld után tizedet adtak [53].

A veszprémi káptalan a pusztaföldeknek csak kis részét allodizálta, nagyobbik részét kiadta jobbágyainak legeltetésre földbér fejében. Az

allodiális vetésterület még elenyésző volt a XVIII. század első évtizedeiben. Jutason kívül a tágas határú falvakban, Fülén, Kilitin és Ságváron találunk majorsági vetésterületeket, továbbá Fokszabadiban. A füleiek, kilitiek és fokszabadiak 20—20 köből tavaszt vetettek el saját magvukkal a majorsági földekbe, a ságváriak pedig 7 köblöt. Ősziből Ságvár 12 köblöt, a többi említett három község 30—30 köblöt vetett. A káptalan gazdálkodása jóformán kizárólag jobbágytelken alapuló gazdálkodás volt, s úgy akart szert tenni minél nagyobb terméktöbbletre, hogy a falusi termelőt földdel látta el.

A Rákóczi-szabadságharc után a mezőgazdaság termelőerői, s a mezőgazdasági árutermelés csak úgy bontakozhatott ki, ha kezdetben nem földelvételekkel, s nem a jobbágyrobot növelésével, hanem földadományokkal, robotengedményekkel volt összekötve. A gyér népcsségű vidékeken, — mint pl. a veszprémi káptalan birtokain, — a munkaerőhiány miatt a jobbágy népnek azt a kategóriáját találjuk, amelyet szerződés (kontraktus) szerint „traktáltak”. Ez a szerződéses viszony általában a középső és déli, régebben a török megszállta megyék jobbágyviszonyait jellemezte, szemben a Nyugat-Dunántúlon és a Felföldön élő úrbéres jobbágyok helyzetével. Általában azokon a területeken, ahol a XVIII. század első évtizedeiben megtaláljuk a majorsági gazdálkodás bizonyos folyamatosságát, a jobbágyok urbárium szerint szolgáltak, vagy „usus szerint traktáltattak”. Festetics Kristóf Somogy megyei jobbágyaival eleinte még szerződéseket kötött, de Zala megye belső részeiben élő jobbágjai már „... az robottyokat régi szokás szerint, amikor köllött, véghez vitték”. Sem urbáriumuk, sem kontraktusuk nem volt, „hanem hol gyalogul, hol pedig marhával robotra, amint szükség volt az uraságnak, úgy parancsoltatnak” [54].

Mivel a veszprémi káptalan birtokai az egykori hódoltságai, vagy végvári övezet vidékén feküdtek, s a jobbágyot erősen igénybevevő majorsági gazdálkodás a XVIII. század első évtizedeiben még csak kialakulóban volt, a jobbágyság biztosítani tudta magának azt a relatív előnyt, hogy a község együttesen szerződött földesurával. A szerződéses, kontraktualista jobbágyok általában nem robotoltak vagy csak keveset, gyakran a természetben adandó dézsma és ajándék helyett is a cenzusba beszámítva, vagy attól függetlenül pénzt fizettek és szabadon költöztek. Egészben véve viszonylag a kontraktualisták helyzete a legkedvezőbb. Igaz ugyan, hogy a pénzszolgáltatások előteremtése a szűkös piacviszonyok következtében nem volt könnyű, mégis sokat jelentett, hogy szabadon költözhettek és robotjuk igen mérsékelt [55].

A veszprémi káptalan birtokain az 1711—1727 közötti állapotok még a török-, és a Rákóczi-kor alatt megszokott szabadabb életmódot tükrözik. A jobbágyság vonakodott nyakába venni az egyre súlyosbodó földesúri igát. Ebben az időben — a fejletlen majorsági gazdálkodás folytán — nem a robot volt a jobbágy legsúlyosabb terhe, hanem a termény-, és pénzjáradék. A robot még inkább fuvarozásból állott, mintsem mezei munkából. S a továbbiakban a földesúri termény-, pénz-, és munkajáradékok alakulását az szabta meg, hogy a káptalani falvak

közösségeinek a növekvő földesúri kizsákmányolással szemben megnyírt sikerült korábbi kedvezőbb helyzetüket megvédeniük [56].

Az 1727. évi urbárium behozatala előtt a veszprémi káptalan robotot a mezei munkára csupán a jutasi pusztán, továbbá Somogy megye északi-keleti csücskében elterülő allódiumain (Kiliti, Ságvár, Fokszabadi) és a mezőföldi Fülén alkalmazott. A kádártai (Veszprém m.) jobbágyságok mind ige-, mind pedig gyalogrobottal szolgáltak a jutasi prédiához „dum et quando dominium ipsis imponit”. A káptalan nem bizonyos számú napon át való dolgozást írt elő, hanem az egyes munkákat egészben, egy összegben vetette ki. A kilitiek, fokszabadiak, ságváriak (Somogy m.) bizonyos köből őszit és tavaszt vetettek el a majorsági szántóföldekbe, amelyet aratáskor learattak és be is hordtak. A füleiek (Fejér m.) „juxta dispositionem dominii necessitate” kaszálták és takarították a jutasi majorsági réteket. Még hiányzott a robotnak pontos, számszerű meghatározása. A szállósiek és fürediek (Zala m.) azt végezték robotban, amit rájuk róttak, „quae ipsis injungitur”. Ugyancsak a jutasi pusztára kellett a csopakiak, poloznakiak, lovasiak, alsó-, és felsőörsiek, fokszabadiak és a kilitiek munkája is szántásra, vetésre, kaszálásra, aratásra.

A káptalani jobbágyságnak már sokkal szélesebb körét érintette a fuvarozás. Az urasági hegyvámot, bor-, és terménytizedet és a tűzifát a jobbágyság fuvarozta Veszprémbe. A kádártaiak tűzifát, a kiskaludaiak, vászolyiak, nagypécselyiek a bor-, és gabonatizedet, a csopakiak, paloznakiak, alsó-, és felsőörsiek tűzifát és bortizedet szállítottak a káptalan székhelyére, Veszprémbe. A füleiek a borkilenced és tűzifa behordásával tartoztak, ezenkívül a két foki malom szükséges munkálatai is őket terheltek a fokszabadiakkal, ságváriakkal és kilitiekkel egyetemben. A fokiak 1717. évi kontraktusuk értelmében semmi más robottal nem tartoztak, csupán a kiliti malomból járandó „búzabéli jövedelmet” voltak kötelesek évenként egyszer Veszprémbe felfuvarozni. A foki malmok jövedelmét a fokszabadiak, ságváriak és kilitiek szállították a káptalani birtokok centrumába.

A Veszprémtől tíz mérföldnyi távolságra eső Merenye jobbágyságai ugyancsak fuvarozták, mivel itt az alsó Zalamelléken a XVIII. század elején még nem alakult ki káptalani majorsági gazdálkodás. A bor-, és gabonatizedet és a malom jövedelmét oda szállították, ahová a káptalan kívánta. Ám erre a szolgálatra is ritkán vették őket igénybe, mivel a befolyt tizedet a káptalan helyben, folyó áron értékesítette.

Jóformán semmiféle robotot nem szolgáltak a rátótiak és nagyberényiek, ha csak erővel nem szorították őket erre (nisi vi pellantur). A nem-robotolók csoportjába tartoztak az uradalmi központtól távolos Délkelet-Zala megyei birtokok: Újlak, Garabonc és Felsőpáhok. Az utóbbi kivételével néha-néha vették igénybe őket az uradalmi malom karbantartási munkálataira.

A terményjáradék nagyságát a XVIII. század elején a káptalan konyhájának szükséglete, nem pedig elsősorban a feleslegre, piacra való termelés szabta meg. Minden termésükből kilencedet adtak a rátótiak, füleiek, fokszabadiak, fokiak, nagyberényiek, ságváriak és kilitiek.

A káptalan a felsőpáhokiakat (Zala m.) is rá akarta szorítani a kilenced megadására, de azok megtagadták azt. Az előbbi falvak a kilenceden kívül tizeddel is tartoztak, mégpedig a rátótiak és foksabadiak a veszprémi püspöknek, a füleiek a fehérvári prépostságnak, a fokiak, nagyberényiek, ságváriak és kilitiek a Szent Márton konventnek.

A többi káptalani falu csupán tizeddel tartozott a földesuraságnak. A kukorica általában tizedmentes volt, de a garabonciak egyetemlegesen adtak 6 nagyobb köből kukoricát.

A bortermő vidékeken, ahol nagyon sok külső szőlőbirtokos is volt, mint pl. Csopakon, Paloznakon, Lovason, Alsóörsön, — a káptalan bortizedet szedett. De a bortizeden kívül hegyvámot is követelt. A merenyeiek, garabonciak, újlakiak minden hold szőlő után 4 pintet, a felsőpáhokiak egyetemlegesen 4 vödör bort adtak hegyvám fejében. A kishaludiak csak bortizeddel tartoztak, de a külső lakosok, akik itt az uradalom fundusán szőlőket bírtak, a tizeden kívül mintegy 6 vödör bort és 3 köből zabot, Fülén minden egyes külső szőlőbirtokos a kilenceden kívül fél mérő zabot és egy tyúkot adott hegyvám fejében. Az uraság Ábrahám-hegyen a bortizeden és hegyvámon kívül minden hold szőlő után egy-egy tyúkot szedett.

A terményjáradék körébe tartoznak a különféle ajándékok (culinaria, munera) is. Ezeket a káptalani birtoktest tájelemeinek megfelelően három csoportba oszthatjuk.

A Délkelet-Zala megyei birtokok (Merenye, Újlak, Garabonc, Felsőpáhok) minden telek után egy tyúkot, s Felsőpáhok kivételével egyetemlegesen egy özet, vagy a helyett 10 forintot adtak. Mivel itt a termékeny löszdombokon diszlett az alma, körte, szilva, dió, gesztenye, ezekből is juttattak az uraságnak „juxta placitum”, azaz tetszésük szerint. Egyedül a káptalani birtoktestből leginkább kieső Felsőpáhok nem adott gyümölcsöt, őzzel sem tartozott, robotot sem szolgált, ha csak erővel nem kényszerítették rá.

Az ajándékok szempontjából a második csoportba tartozott a Balatonfelvidék. (Csopak, Paloznak, Lovas Alsóörs). Ezeknek ajándéka már súlyosabb, mint a távoleső Délkelet-Zala megyei falvaké: 3—10 akó asztalibor (vinum mensale), egy hízott sertés vagy a helyett készpénz, karácsony, húsvét és pünkösd ünnepeire tetszésük szerint két-három pár szárnyas.

A veszprémi-platón, a Mezőföldön és az Északkelet-Somogy megyei lösztalajon fekvő káptalani községek alkotják a harmadik csoportot. Ezek karácsony, húsvét és pünkösd ünnepein vadakból és szárnyasokból tetszésük szerint (pro libitu) ajándékozták meg a káptalant. Ezeknél a községeknél tehát fordított a helyzet; inkább munkajáradékuk volt súlyosabb, mint terményjáradékuk, mivel ezen a területen alakult ki legkorábban a káptalan roboton alapuló gazdálkodása.

A pénzjáradék is jobbra nem az egyes jobbágyokra, hanem a közösségre nehezedett. Kivételt jelentett Nagypécsely, ahol minden telkes gazda fizetett 3 forintot. Szőlős nem fizetett semmi pénzjáradékot, de ennek ellenében el kellett végeznie mindazt a kézi-, és igásrobotot,

amelyet ráróttak. A többi 20 káptalani birtok egész évi összes árendája (cenzus) 1727-ig 425 forintot tett ki [57].

A káptalani jobbágyság a földesuraság kizsákmányolási törekvéseivel szemben a községi szervezetbe, a faluközösség összetartó erejébe fogódzhatott. Ennek a kollektív összefogásnak eredeti anyagi alapja, s leglényegesebb eleme a földközösség. A török pusztítás és a Rákóczi-szabadságharc után még sok föld hevert műveletlenül, parlagon a hiányzó emberi és állati munkaerő következtében. Az 1840-es évek írója így idézi vissza ezeket a „boldog” időket: „Ekkor atyafiak! könnyű volt élni, a kevés nép a terjedt földabroszból annyit foglalt el, mennyi lelkének tetszett.”[58]. A föld egy része nem is volt kiosztva a jobbágyság között, a szántóföldek és rétek örökhasználata helyett mindenki annyit művelt meg, amennyit akart, illetve amennyinek a megművelésére megvolt az igaereje, facultása. A földművelés a talajváltó rendszer szerint folyt, amelyet azonban a benépesedés következtében hamarosan felváltott az örökszántó rendszer. A földhasználat módja eleinte a szabad foglалás, majd a nyilas osztás. Ez abban állt, hogy a közös birtokot képező határból most már nem az egyén választotta ki magának a neki tetsző földdarabokat, hanem a falu közösségét képviselő előljárók és az uraság tisztje, akik rendszerint évenként újra és újra kiosztották a közösség minden jogosult tagjának sorshúzás útján (nyílvétessel) jutott földdarabokat [59].

Az újraosztásos földközösség legegyszerűbb változatában mindenkinek egyforma kiterjedésű földdarabok jutottak. A veszprémi káptalan falvai közül az 1720. évi összeírás szerint némelyikben még megtalálhatók ezek az egyenlő kiterjedésű föld- és rétdarabok. A felsőpáhoki jobbágyság egyformán $5\frac{1}{4}$ pozsonyi köből szántót és egy-egy kaszás rétet műveltek. Vászoly községben minden jobbágy 3—3 pozsonyi köből földet és $1\frac{1}{2}$ kaszás rétet művelt [60]. Az egy-két iga a faluban, a 4—5 családnál kézzől-kézre járt, s bár egy gazdának magántulajdonát képezte, mégis a község minden tagja szántott vele, gyalogmunka ellenében.

Az egyenlő elosztás létrejöttének okát abban kereshetjük, hogy a falvak olyan dombos vidéken feküdtek, ahol aránylag kicsi volt a megmunkálható terület. A káptalan szűkebb határu községeiben, vagy a Balaton-felvidéken, ahol a terjeszkedésnek útját állták a dombok, erdőségek, gyorsan át kellett térni az örökszántó, s az ezzel együttjáró két-nyomásos rendszerre. Sőt a szűkebb határu, erdős, dombos zalai községekben az egyik vetőt nem is ugarolhatták, hanem egy nyomásban állandóan szántották a kimerülésig. Az 1720. évi összeírás adatai szerint Zala megyében 3 664 pozsonyi köből földet (20%) egy nyomásban és 14 788 pozsonyi köből földet két nyomásban műveltek [61].

A békés időszak néhány esztendeje azonban elég volt ahhoz, hogy a közösség differenciálódjék. A vagyoni különbség, a facultas értéke, a tehetőség az igaesőkrök számának növekedésében kezdett mutatkozni. A kiosztások ezentúl már a jobbágy facultásához, igaerejéhez, telkének nagyságához igazodtak, más szóval: a jobbágyság egyéni tulajdonban lévő

munkaeszközeinek arányához. Mi határozza meg azt, hogy egy jobbágyszemély gazdagabb-e vagy alacsonyabb sorsú? A veszprémi káptalan földjei a csopaki, paloznaki, lovasi, alsó- és felsőőrsi lakosokat „tehetségüknek megfelelően illeti”. Az 1720. évi összeírás szerint „... agros suos in duos campos annuatim inter incolas ad exigentiam facultatis cujuslibet adaptari et annuatim seorsive usuari consuetos, sed ob angustiam territoriorum insufficientes...” [62]. Szabadi (Somogy m.) jobbágysorsai évenként osztottak maguknak földet még 1770-ben is, olyformán, ahogy „kinek-kinek sora és állapota magával hozza” [63].

A telek — mint ismeretes — az egész középkoron át a jobbágygazdaság egysége volt. De a telek-fogalom a török hódoltság korában annál inkább eltűnt, minél mélyebben megyünk az Alföld belsejébe. A káptalani falvak közül Siófoknak a XVIII. század elején még nem voltak telkenként kiosztott fundusai, hanem „megvan a török mozgalmak idején eddig szabadon gyakorolt szokás, a ház építése és a szántók kiosztása” [64]. A telkekre parcellázás megsemmisülése ugyanazoknak a tényezőknél volt a következménye, amelyek a XVIII. század közepéig a földközösség felvirágzását elősegítették, illetőleg életét meghosszabbították.

A földközösség megerősödése a XVIII. században nem előremutató, a közvetlen fejlődést magában foglaló, hanem az akkori viszonyok közt halódó, pusztulásra ítélt jelenség, mégpedig azért, mert felvirágzása nem a termelőerők fejlődésén, hanem éppen e fejlődés ütemének meglassulásán alapult. A veszprémi püspökség és káptalan már a XVIII. század elején szétrombolta a paraszti összetartozás bázisát, a földközösséget. A káptalan 1727. évi összeírása már csak Siófokkal kapcsolatban utal a teljes földközösségre. A Fejér megyei Füle helységben ugyanakkor már csak a kaszálókát osztották fel egymás között (prata vero singulis annis intra se subdividunt [65]). A káptalan szűkebb határu községeiben, mint pl. Merenye tájékán és a Balatonfelvidéken, ahol a terjeszkedésnek útját állták a dombok erdőségei, a gyorsabb ütemű betelepedés és a szűk határok miatt még gyorsabban át kellett térni az örökszántó, s az ezzel párhuzamos kétnyomásos rendszerre. Itt az utolsó felosztás szerinti állapot állandósult és vált a szilárd telkek alapjává.

A faluközösség felbomlása azonban a szántóföldek és rétek örökbirtokával még korántsem volt teljes. A legelők, az erdő, sőt nagyobb részt a regálék is (korcsma, mészárszék, malom, halászat stb.) még a jobbágyközösségek kezén maradtak. A veszprémi káptalan is kénytelen volt elnézni, hogy a jobbágysorsok 1727-ig a magános pusztákban lévő erdőkben, — pl. a ságváriak Gám-pusztán, a kilitiek Bere-pusztán és a Szent László-erdőn, — valamint egyéb uradalmi erdőkben is „sine censu” tűzre és épületre való fát vágjanak. Vagyis az erdők még nem váltak tilosakká a faluközösség számára. A makkoltatás haszna e pusztákon, főleg pedig a helységek határaiban elterülő erdőkben több községben még nem a földesuraságot, hanem a faluközösséget illette. A felsőpáhokiak és kisfaludiak a makkos erdőt minden makkbér vagy sertéstized nélkül makkoltatták. De a fejlődés már a XVIII. század második évtizedében oda vezetett, hogy a káptalan a makkoltatásért makkbért, illetőleg sertés-

tizedet követelt. A vászolyiak 1727-ig még nem fizettek makkbért, vagy sertéstizedet nem adtak, de a káptalan már megkísérelte annak behajtását. A rátótiak, nagyberényiek, ságváriak és kilitiek a Szent László-erdő használatáért makktermés idején már megadták a sertéstizedet.

A veszprémi káptalani birtokokon a korcsma is egész éven át többnyire, a mézárszék pedig mindenütt a *communitas* kezében volt 1727-ig. Csupán Garabonc fizetett a korcsma után nyolc, Füle és Fok tíz-tíz forint évi árendát. A nagyszámú malom egyik része ugyan uradalmi kézen volt, a másik része magánosok vagy a faluközösség birtokában. A magánosok egy-egy forint árendát fizettek, a faluközösség azonban sem Rátóton, Csupakon, sem Kilitin nem fizetett semmit (*sine ullo censu*). De a fejlődés itt is oda vezetett, hogy az uraság csak bizonyos cenzus ellenében hagyta a faluközösség kezén a malmokat. Kádárta már 1727-ben hét forintot fizetett, hol többet, hol kevesebbet, ahogy meg tudott egyezni a káptallal.

A XVIII. század első két évtizedében a balatoni halászat is a faluközösség kezében volt. A tóparti községek szabadon halásztak a Balatonban, mint pl. a fürediek, csopakiak, paloznakiak, lovasiak, fokszebadiak és a fokiak. A fogott zsákmányból tetszésük szerint adtak a földesuraságnak (*ex libitu gratificantur*). A rátótiak a Séd vizében szabadon és minden árenda nélkül rákásztak. A káptalan a balatoni halászatot csak az 1730-as években kezdte bérbeadni.

Bármilyen nagy volt is a veszprémi káptalani jobbágyság feldesúri terheinek különbsége az urbárium vagy *usus* szerint „traktált” nyugat-dunántúli jobbágyságéhoz viszonyítva, időben a fejlődés e különbségek kiegyenlítődése felé vezetett. Ennek a kiegyenlítődési folyamatnak egyik döntő állomása volt a káptalani birtokokon az 1727. évi urbárium. Acsády Ádám veszprémi püspök a káptalan kérésére a szomszédos uradalmak gyakorlata alapján rendezte a káptalani birtokok úrbéri viszonyait, mivel egyes helységek — véleménye szerint — „mind ekkoráig rendetlenül tapasztaltatnak maguk jobbágyi köteleességét viselni” [66].

A szatmári békével kezdődő korszakban a termelőerők — a Habsburg gazdasági és politikai elnyomás közepett is — a veszprémi káptalani birtokain határozott fejlődést mutatnak. Elsősorban jelentősen gyarapodott a népesség. A jobbágyok vándormozgalma ugyan még nem jutott nyugvóponttra. A káptalani birtokok 1727. évi összeírása 14 szökött jobbágyot (*fugitivus*) tart számon, akik különösen a majorsági kezelésbe vett földek szomszédságából a gyéresebb népességű Fejér, Somogy és Tolna vármegyékbe költöztek. Füreden ugyanakkor három elhagyott telek várta a munkáskezet. A káptalani birtokok falvaiban a lakosság gyarapodását 1720—1727 között az alábbi táblázaton mutatjuk be:

Helység	1720		1727	
	jobbágý	zsellér	jobbágý	zsellér
1. Rátót	24	—	21	1
2. Kádárta	15	—	18	4
3. Fok	48	—	63	—
4. Fokszabadi	22	—	44	—
5. Füle	13	38	72	4
6. Merenye	7	5	22	4
7. Újlak	7	1	22	3
8. Garabonc	5	3	19	7
9. Felsőpáhok	12	6	16	1
10. Kisfalud	5	4	8	—
11. Vászoly	3	—	10	2
12. Nagypécsely	8	3	4	—
13. Szöllős	6	3	5	—
14. Füred	15	9	14	3
15. Csopak	9	7	21	—
16. Paloznak	8	5	15	4
17. Lovas	4	2	12	—
18. Alsóörs	9	35	14	3
19. Felsőörs	11	16	9	—
20. Nagyberény	11	—	28	—
21. Ságvár	14	—	32	—
22. Kiliti	24	—	54	—
Összesen	280	137	521	46

A veszprémi káptalan birtokain az úrbéri viszonyok rendezését 1727-ben a majorsági gazdálkodás mennyiségi növelése, továbbá az a körülmény tette szükségessé, hogy a jobbágýok kezdtek meggyökerezni, s a viszonyok konszolidálódásával a népesség megsaporodott. „Jóllehet azon (Nagyberény — Sz. I.) helységnek megszállításakor kevés voltokra nézve az akkori lakosoknak bizonyos levél adatott volt a T. N. Káptalantól, de mivel alkalmas számmal megsaporodtanak, valamint az többi helységeket, úgy hasonlóképpen ezen lakosokat is rendben akarván venni az uraság.” [67]. Mivel azonban a földesuraság még mindig igen rá volt utalva az újabb telepésekre, újabb és újabb munkaerőre, a korábbi kedvező szerződéseket csak kellő mérséklettel szigorította. A súlyosabb szolgáltatások, prestációk alól igyekezett felszabadítani különösen az allódiумoktól távolosó falvakat „tovább való dispositioig, hogy annyiival is inkább gyarapodhassék azt ott való szegénység” (Merenye, Újlak, Garabonc). De túl a helyi különbségeken, egységes tendencia mutatkozott meg a terhek növekedésében, s a jobbágýok fokozódó alávetésében.

A majorsági vetésterület megnövelésének egyenes függvénye volt az allódiумok közelében élő káptalani jobbágýok munkajáradékának emelkedése [68].

Allodium	1727-ig		ősz	1727 után	
	ősz	tavaszi		tavaszi	köles
	öreg	köböl		öreg	köböl
1. Füle	30	20	50	30	1
2. Kiliti	30	20	50	30	1
3. Ságvár	12	7	20	10	—
4. Fokszabadi	30	20	50	30	1
Összesen	102	67	170	100	3

Mivel azonban a vetésterület a fenti statisztikai táblázat alapján Jutas és Fokszabadi kivételével a XVIII. század közepéig nem változott meg lényegesen, a robot emelkedése is csak mérsékeltnek tekinthető. A robot, mégpedig a mezőgazdasági munkára fordított munkajáradék, az allodiumokhoz közeleső jobbágyokat terhelte. A füleiek tartoztak az uraság magvával évenként 50 öreg mérő őszi alá vetni a fokszabadi határban. A falu által adott 40 öreg kiló zabból kötelesek voltak 30 öreg kiló tavaszt is vetni „juxta dispositionem dominalem” akár a fokszabadi, akár a fülei határban, ezenkívül egy öreg köböl kölest az uraság magvából. Az említett vetést egyetemlegesen tartoztak a füleiek learatni, betakarítani és Veszprémbe felszállítani. A füleiek kötelesek voltak ezenkívül szénatakarításra mind Jutasra, mind a Bakonyra elégséges munkást, és a széna behordásra szekereseket állítani.

A mezei munkára fordított roboton kívül eléggé terhelte őket a fuvarozás is. A gyalogosok 30 öl tűzre való fát vágtak az uraság erdejében, amelyet a marhás gazdák Veszprémbe fuvaroztak. Úgyszintén kötelesek voltak épületfa-, karó- és vesszőhordásra is, ha az uraságnak szüksége volt ezekre az anyagokra. A Balaton mellé dézsmaborok alá két fordulóra tartoztak elmenni szekerekkel.

Az uraság a foki malmokat is a fülei és a környező falvak jobbágyainak robotmunkájával tartotta jókarban, valamint a malomvámot és dézsmát is velük hordatta Veszprémbe. Így szolgálták a fokszabadiak, ságváriak, kilitiek, legfeljebb annyi különbséggel, hogy a vetésterület nagysága és a tűzre való fa ől száma változott a falvak erejéhez mérten. A kádartaiak is megszántották az uraság által Jutason kijelölt és rájuk eső tagot mind ősszel, mind pedig tavasszal, majd az uraság magvával bevetették, learatták, s a majorsági termelést a dézsmával együtt Veszprémbe szállították.

A Balatonfelvidék jobbágyságának robotmunkái a következők voltak: 1. szántás-vetés Jutason, 2. két-három napi kaszálás Jutason, 3. ölfavágás-, és hordás, 4. szőlőmunka (Csopak, Paloznak, Lovas, Alsó-, és Felsőörs), 5. hosszúfuvar (dézsmahordás).

Legkedvezőbb volt a Veszprémtől mintegy tíz mérföldnyire fekvő Délkelet-Zala megyei káptalani falvak munkajáradéka, mivel ekkor még itt nem alakult ki az allodiális gazdaság. Merénnye, Újlak, Garabonc csupán az urasági malmok karbantartási munkálatait végezte, továbbá a malomvámot, dézsmát és a hegyvámot Veszprémbe szállította. Egyéb

szolgálatok alól felmentette őket a káptalan tovább való rendelkezéséig, „hogy annyival is inkább gyarapodhassék az ott való szegénység”.

Felsőpáhok pedig a korcsma árendája fejében, továbbá a természetben adandó dézsma és robot helyett készpénzben fizetett 50 forintot. Egyedül a hosszúfuvar terhelte ezt a káptalani birtoktestből leginkább kiszakadt községet; minden marhás gazda köteles volt a Balaton mellé vagy máshová is, ahová az uraság kívánta, dézsmaborok alá befogni és Veszprémbe egy fordulót tenni. Minden esztendőben minden egyes marhás gazda a Balaton-menti Ábrahám-hegyről egy szekér bort vitt Veszprémbe [69].

A terményjáradék, — a kilenced, tized és a hegyvám, — nagyjából megmaradt az 1727 előtti állapotban. Felsőpáhok eddigi négy vödör hegyvámját azonban felemelte a káptalan; ezután a falu nyolc öreg akó „alkalmas” bort adott, s ezt tartozott Veszprémbe felszállítani. A korábban „tetszés szerint” (pro libitu) adott ajándékok (culinaria) az 1727. évi urbáriumban pontos körülhatárolást nyertek. Minden telkes gazda köteles volt egy-egy ludat, két-két tyúkot, — a zsellér egy tyúkot vagy egy csirkét, — s tíz-tíz tojást adni az uraságnak. Füle és Kiliti egyetemlegesen adott 500—500 tojást. Ugyancsak egyetemlegesen tartoztak a káptalani falvak több-kevesebb meszely tehénvajjal és vaddal (egy-egy őz, két-hat nyúl), Füle és Kiliti ezenfeül még egy-egy borjúval is.

A felsorolt ajándékokon kívül az enyhébb eghajlatú Délkelet-Zala megyei falvak (Merenye, Ujlak, Garabonc) a minden gazdára eső öt-öt marok kender mellett két-három kiló „aszalt szelíd jó gyümölcsöt” és ugyanannyi gesztenyét adtak. A Balatonfelvidék kitűnő bor-, és gyümölcstermő községei (Csopak, Paloznak, Lovas, Őrs) különleges ajándéka volt az asztali hordó bor (vinum mensale). Mihelyt a gyümölcs érne kezdett, az odavaló hegymesterek minden vasárnap küldtek belőle a káptalani urak asztalára. A földesuraság erdőbér helyett gyakran egy-két megölni való ártányt követelt Szent Tamás-napra, vagy e helyett öt-tíz forintot.

Az 1727. évi urbárium értelmé szerint tehát a korábban „pro libitu”, azaz tetszés szerint szolgáltatott ajándékok súlyosabbá és kötelezővé váltak.

Mint hogy a káptalani helységek a korcsmát, mészárszéket és a határban lévő erdőt, s réteket és egyéb beneficiumokat 1727-ig — az uraság véleménye szerint — „helytelenül” bírták, ezért a káptalan most felemelte a census ordinarius-t, „hogy ennek utánna mindazokat az uraság engedelmeiből tovább is birhassák”. De a beneficiumok árendáján kívül az uraság gyakran a természetben adandó dézsmát s ajándékot, továbbá a robotot is a census ordinarius-ba számította, ami az illető községek kontraktuális jogviszonyára utal. Felsőpáhokon a korcsma, a dézsma és robot, Nagyberényben a korcsma, mészárszék és robot, Ságváron a korcsma, mészárszék és más beneficiumok pénzen való megváltása adott alapot a pénzjáradék megnövelésére. Így aztán az 1727. év előtti census 429 forintról 908 forintra, több mint kétszeresére szökött fel az összes káptalani birtokokat tekintetbe véve. A faluközösség 1727—1755

között még köztulajdonban bírta a földesúri regálékat, de már árendát kellett utánuk fizetnie, amely az úri igények elismertetését és elismerését jelentette.

A káptalani falvak lakosságának felduzzadása, a terjedő árutermelés, s a földesúri beavatkozás következtében a földközösség már az 1720-as években bomlófélben volt, s mindegyre hátrált az állandó birtoklás, a szilárd telekrendszer elől. Az eddig falusi köztulajdonban lévő korcsma, mészárszék, malom, halászat földesúri beneficiummá változott, amelyet azonban az 1727. évi urbárium még a faluközösség kezén hagyott felemelt árenda vagy ajándék fejében. Így pl. Rátót községben a mészárszéket, a korcsmát a malom hasznáival együtt „szabadossan az helység kezénél” hagyta. Ennek fejében tartozott a község a korábbi évi 55 forint helyett 60 forint árendával, egy pár megölni való ártánnyal Szent Tamás-napra, vagy a két ártány helyett tíz forinttal, húsvétra pedig egy őzzel, hat nyúllal, hat öreg meszely tehénvajjal és aprójószággal, tojással.

Másutt a korcsmát, mészárszéket, malmot vagy egyéb beneficiumot kizárólag pénzért adta árendába az uraság. A halászatot is kivette a partmenti communítasok használatából. Füreden minden harmadik kifogott hal az uraságot illette, másutt viszont a káptalan bérbeadta a halászati jogot, s 24 forint büntetéssel sujtotta az orvhalászokat. A kádártaiaknak évenként ezer rákot kellett beszolgáltatniuk a káptalan konyhájára a Séd vizében való rákászat használatáért.

Mivel a káptalannak az 1730-as években a 218 darabból álló fokszabadi gulyán kívül nem volt majorsági állatállománya, a közlegelők elszorítására még nem igen kínálkozott alkalom. De a makkos erdők nagy része uraságivá minősült át, melyek után erdőbért követelt az uradalom; sertéstizedet, vagy a helyett egy-két megölni való ártányt, avagy öt-tíz forintot. Nagyberény 1727 után 15, Fok pedig 30 öreg mérő zabot adott, noha az uraság erdeit ezideig „minden fizetés nélkül szabadon élték”.

IV.

**A majorsági gazdálkodás elterjedésének alapfeltételei,
a szerződéses és úrbér szerint szolgáló jobbágyság helyzete közti
különbségek kiegyenlítődése, a földesúri kizsákmányolás fokozódása
a veszprémi káptalan birtokain a XVIII. század derekán**

A majorsági gazdálkodás elterjedésének a XVIII. század derekán két alapfeltétele volt: 1. a termelőerők mennyiségi növekedése, 2. a nagyobb felvevő képességű piac. Az előbbit döntően a népesség természetes és telepítések útján bekövetkezett szaporodása teremtette meg. Ennek révén vált lehetővé a tömeges mezőgazdasági árutermelés [70]. A földesurak csak akkor gondolhattak majorságaik nagyobbarányú kiépítésére, amikor a népesség gyarapodása már számottevő munkaerőt tudott szolgálatukba állítani. E mennyiségi változás megvilágítására az

1720. évi összeírás adataiból kell kiindulnunk. Zala megyében 1720-ban a háztartások száma 8 811-re, a lélekszám 52 866-ra tehető [71]. Az 1887. évi első népszámlálás az adózó nem-nemesek lélekszámát 209 536-ra, az adómentes lakosság lélekszámát pedig 16 704-re becsüli [72].

A veszprémi káptalani birtokok 1720. évi lakosai csekély kivétellel magyarok, vagy kisebb mértékben a török időkben felnyomuló délszláv elemek voltak, többnyire a törökkori véghelyek szétszivárgó, szélnek eresztett katonái. A XVIII. század első három évtizedében a betelepültek továbbra is gyakran változtatták lakóhelyüket, a földesúrhoz laza kapcsolat fűzte őket. Az illegális jobbágyszökést végül is a vármegye korlátok közé szorította, az uralkodó pedig a jobbágycastleözés szabályozása tárgyában 1734-ben olyan rendeletet adott ki, hogy az átköltözö jobbágý ezután adómentes szabad éveket sehol sem kaphat, hanem azonnal meg kell adóztatni, kivéven az ország benépesítése érdekében betelepített vagy ezután betelepítendő külföldieket. Ez a rendelkezés, mely a magyar parasztot saját hazájában hátrányosabb helyzetbe juttatta a némettel szemben, gyakorlatilag megszüntette a jobbágyszökést, lezárta a spontán jobbágývándorlás korát. Az önkéntes település, vándorlás és szökés helyébe a szervezett földesúri telepítés lép, a kezdeményező ezután nem a jobbágý, hanem a földesúr, még pedig inkább a nagybirtokos, mint a kismes. A telepítő nagybirtokosnak fontos követelménye az, hogy a betelepülök katolikusok legyenek [73].

A veszprémi káptalan 1735-ben Kispécsele, 1741-ben Markó, Mesteri és Bere-pusztára és 1757-ben a Siófokhoz tartozó Töreki-pusztára svábokat telepített [74]. Miután a káptalan a Mesteri-pusztá nagyobb részét magának „reserválta”, a másik részét a Veszprém megyei Némettelevelel beköltözött svábokkal impopulálta [75]. Majd 1758-ban újratelepítette a hosszú per után visszaszerzett Peremartont. A telepítési szerződés kimondja, hogy a betelepítettek csak vagyonosokat és amennyire lehet, magyarokat és pápistákat szerezzenek maguk köze [76]. Ekkorra már a háborúokozta súlyos paraszti munkaerőhiány jó részben megszűnt, az egykor néptelen vagy gyéren lakott területek elérkeztek a munkaerővel való viszonylagos telítettségnek azon fokához, amikor a földesúr számára többé nem életkérdés pusztá falvainak, pusztáinak, üres telkeinek minden áron, bárkivel való benépesítése. Az uraság most már igényes, válogatós. A jobbágý már nem csupán kétkéze munkáját, hanem jelentékeny termelőeszközöit is kénytelen belevinni a munkaviszonyba.

A veszprémi káptalani birtokok lakossága a természetes szaporodás és a betelepítések folytán a XVIII. század derekára annyira megsaporodott, hogy 1750-ben maga a káptalan jelentette ki a következőket: „... jobbágýaink felesen elszaporodván jószágainkban oly szorosan és nehezen élhetnének el, hogy az földnek sok felé való osztása miatt egyik a másikat nagyon elapróséttaná, úgy hogy mind a mi szolgálatunkra, mind pedig a közönséges terheknek elviselésére elégtelenek lennének” [77]. Már sokkal kisebb mértékben, s kevésbé állandó jellel alakult ki a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásának másik fő feltétele: a

nagyobb felvevő képességű piac. A Zala megyei földesurak legfontosabb belső piachelye Sopron és a gyorsan fejlődő Kanizsa, továbbá Stájerország az export terén. A veszprémi káptalannak Pest, a püspökségnek pedig Buda, Győr, Székesfehérvár voltak a belső piachelyei. Mivel azonban a városi polgárság az ipari fejlődést gúzsba kötő gyarmati helyzet következtében nem jelentett a mezőgazdasági terméskeresleget számára tömeges felvevőt, illetőleg fogyasztót, a belső piac terén hiányoztak a nagyüzemi, tömeges mezőgazdasági termelés feltételei. Ennek folytán csak az export terén bontakozhattak ki a nagyüzemi termelési feltételei, amikor a század derekától fogva az osztrák örökös tartományok ha nem is egyenletes, de állandó s egyre komolyabb fogyasztópiacot jelentettek a magyar mezőgazdasági feleslegek számára. Ehhez járultak a század közepének jelentős hadikonjunktúrái [78].

Mivel a két főfeltétel: a termelőerők megnövekedése, s a piac kitágulása együttesen adva volt a Dunántúlon már a XVIII. század derekán, a veszprémi káptalan birtokain is megindult a nagyobb méretű árutermelő földesúri majorságok kiépítése. A növekvő földesúri árutermelés kohójában a jobbágyterhek sokrétű, változatos együttese lassankint a káptalani birtokon is egyöntetűbb tömeggé olvadt. Ezen az úton jelentős mérföldkő volt a veszprémi káptalani birtokok 1755. évi urbanális regulációja. „Midőn már elmúltak azok az idők, — olvassuk a reguláció bevezetőjében, — amikor az ország különféle szerencsétlenségei és felfordulásai következtében a falvak elhagyottan gyászba öltöztek, s a szántóföldeket roppant erdőkből kellett kiirtani, hogy teremjenek, s nem volt elegendő jobbágy a berkek és erdők irtására, hogy ezek szénát adjanak, — ezután már attól lehet tartani, hogy a jobbágyok a földesúri regálék használatában szerfelett elbizakodva mértéktelenül zabolátlankodnak és az alacsonyabb elnyomásával mind aljasabb dolgokra vetemednek.” [79].

A fentiekben láttuk, hogy a Rákóczi-szabadságharc után a veszprémi káptalan a betelepítések alkalmával a földesúri regálékát ingyen vagy legalább is mérsékelt cenzus fejében a jobbágyok kezén hagyta, s a század derekáig „elnézte”, hogy azokat élvezzék. A jobbágy a már egyszer megragadott földesúri beneficiumot a szokás alapján makacsul igyekezett megtartani. A jobbágyközösségek a növekvő földesúri kizsákmányolással szemben igyekeztek korábbi kedvező helyzetüket megvédeni. A veszprémi káptalan viszont a terhek növelésében, s a jobbágy fokozódó alávetésében a feudális földtulajdonban gyökerező jogára támaszkodva a gazdaságon kívüli kényszer (jurisdictio dominalis) eszközéhez nyúlt. 1755. január 8—9-én úriszéket tartott elsősorban azzal a céllal, hogy a regálékát kiragadja a faluközösségek kezéből, továbbá, hogy az ajándékoknak és szolgáltatásoknak biztos normát és módot (certam normam et methodum) szabjon [80]. Más szóval: ez a „keménykező” urbanális reguláció ki akarta egyenlíteni azt a különbséget, amely eddig fennállott az előnyösebb állapotú szerződéses és az úrbér szerint szolgáló jobbágyok helyzete között.

Bármennyire is megnehezedett az idők járása a káptalani jobbágyok felett, mégsem gondolhatunk arra, hogy ők maguk kérték terheik „szabá-

lyozását". Amikor a káptalani falvak megkapták az úriszékre való beidézést, panaszok özönével árasztották el a földesuraságot. Mindegyik panaszos kérvény végén megtaláljuk annak a megrettenésnek a nyomait, amelyet a reguláció napirendre tűzése okozott. Kórusban rimázkodtak kanconok földesuraiknak, hogy tartsák meg őket az „előbbeni statusban és rendben”. Jól tudták a jobbágyok, hogy egy újabb reguláció csak terheik súlyosbítását jelentheti. Valóban, sejtésükben nem is csalatkoztak.

Az úriszék alkalmával a veszprémi káptalan, mint földesúr részéről Márkus István uradalmi fiskális először is rosszaságát fejezte ki, hogy a Zala megyei káptalani jobbágyok nem szégyenlettek panaszkodni terheik és mértéktelen robotjuk (fuvar) miatt és „méltatlan” panaszaitat eljuttatni a vármegyéhez is. Az uradalmi fiskális véleménye szerint onnan származott a súlyosabb megterhelés, hogy egyes helységek tehetősebb jobbágyai a szegényebbekre hárították át terheik viselését. S a jobbágyok még panaszkodni mernek, amikor a káptalan a földesúri beneficiumokat (korcsma, mészárszék, malom, pálinkaégetés stb.) megszállításuk óta ingyen vagy csekély árenda fejében használatukba engedte!!! Ehhez járulnak még a kilencedmentesen használt földek, a szomszédos prédiумы szabad használata, amelyeket azért hagyott náluk a káptalan, hogy terheiket és szolgálataikat könnyebben viselhessék. De mindezeket a kedvezményeket nem értékelvén, panaszkodni mertek!!! Nos, most tehát a reguláció során ismerjék fel végre, — fejezi be korholását a fiskális, — hogy a háládatlanságukkal ejtett szégyenfoltot késő bánatukkal kell lemosniuk!!!

Az úriszék az egész telek nagyságát Zala megyében két vetőre 32 pozsonyi mérő szántóföldben szabta meg. Ennek értelmében Újlak, Merenye, Garabonc, Felsőpáhok és Kisfalud helységekben az egész telekhez minden vetőre még 4 pozsonyi mérőt kell hozzáadni. A rét minősége szerint 2—6 szekér szénát termő tartozik egy egész telekhez.

Az úriszék az 1514. évi 16. articulus értelmében az egésztelkes jobbágy munkajáradékát évi 52 napi ígásrobotban szabta meg. Szántás, aratás, kaszálás, szüret vagy más szükséges főrozás esetén duplarobotot kívánhat az uraság. Az ígásállattal nem rendelkező jobbágyok heti két napi, vagyis 104 napi gyalogrobottal szolgálnak. Minden egésztelkes, vagy összefogva a fél-, és negyedtelkes jobbágy 12 mérőföld távolságon belül az 52 napi ígásroboton kívül hosszúfuvarral is tartozik. A házas zsellérek évi 18, a házatlan zsellérek évi 12 gyalognapot robotolnak. Ezenkívül tartoznak az uraságnak előfogatot adni, levelet hordani, s évenként négy nap vadászni és halászni.

Az egésztelkesek egy öl, a féltelkesek fél öl, a negyedtelkesek pedig egy-egy szekér tűzifát tartoznak behordani az uradalomnak. A garabonciak, újlakiak, merenyeiek, felsőpáhokiak és a kisfaludiak ölfá helyett a határukban járandó terménykilencedbőd vagy tizedből a szemet Veszprémbe szállítják, feleségeik pedig az uradalmi kender megfonására kötelesek. Ami pedig a terményjáradékot illeti, az 1755. évi reguláció értelmében a kilenced és tized változatlanul fennmaradt eddigi ususában. A káptalan minden egyes szőlősgazdától 50 dénárt kívánt abban az esetben,

ha az eddig járandó egy mérő zab, egy kappan vagy két csirke és egy kenyér beszedésére nem tartana igényt. Ámbár az 1514. évi 17. és 19. articulus havonta egy csirkét és évenként két ludat írt elő az ajándékok sorában, a káptalan már régen túllépte a terményjáradéknak a Tripartitumban megszabott határát; szedett csirkét, ludat, tojást, vaját és a sátoros ünnepekre nem egyenként a jobbágyoktól, hanem a közösségtől különféle „honoráriumokat” (vad, őz, borjú). Ezért az 1755. évi reguláció megmaradt az eddigi gyakorlat mellett.

A káptalan az irtásföldek után terragium címén vagy egy keresztet, vagy tizedet, az irtásrétek után pedig minden szekér szénától 40 dénár cenzust szed a jobbágyoktól.

Pénzjáradék címén minden telkes jobbágy és házas zsellér egy-egy forint füstpénzt vagy „cenzus ordinarius”-t fizet két terminusban. A háztalan zsellér évi 40 dénárral tartozik. A „subsidium diaetale”-t a káptalani jobbágyok a többi nemesek alattvalóihoz hasonlóan fizetik.

A veszprémi káptalani falvak szerződésai fokról fokra súlyosbodtak. A jobbágyterhek sokrétű, változatos együttese lassanként kiegyenlítődtött. Az 1755. évi reguláció alkalmával megszabott szolgáltatások és terhek bizonyos pontokban — különösen a robotnapok évi számában — már közel állnak a Mária Terézia-féle 1767-es urbáriumhoz. Az egyre növekvő földesúri kizsákmányolással szemben a parasztközösségeknek, néhány távoleső falu kivételével, tovább már nem sikerült korábbi kedvezőbb helyzetüket megvédeni. Az úriszék határozataival szemben elégedetlenségüket fejezték ki, s mindnyájan fellebbezésüket jelentették be a vármegyéhez. A vászolyiak (Zala m.) azért könyörögtek, hogy továbbra is árenda mellett maradhassanak. Az úriszék ugyanis az uradalmi központtól távolabb eső garabonciaknak, újlakiaknak, felsőpáhokiaknak és kisaludiaknak még lehetővé tette, hogy úrbéri terheiknek elviselhető árendával való megváltására egyezsége lépjenek a káptalannal.

Zala megye sedriája felülvizsgálta a veszprémi káptalan úriszékeinek határozatait és 1755. március 11-én megerősítette azokat. Még ugyanebben az évben megtörtént a Veszprém és Somogy megyei káptalani falvak regulációja is [81]. A veszprém megyei falvak regulációjára nem elsősorban a feltörő jobbágyparasztok elnémitása adott okot, hanem inkább itt is a földesúri regálékat szerette volna visszaszerezni a káptalan. A Somogy megyei parasztok azonban keserűen panaszkodtak a jogtalan terhek, a szertelen robot miatt is. Ezeknek a panaszoknak egyik forrása az volt, hogy egymásután három káptalani ház épült, amelyeknek munkálataihoz a szokottnál nagyobb mértékben vették igénybe a jobbágyok robotját és fuvarozását [82].

Az 1755. évi keménykezű urbáriális regulációval szemben itt is nagy ellenállás mutatkozott. Siófok a vármegyéhez fordult, hogy szabadítsa fel az urbárium alól, „mert ha tőlük a korcsma csak rész szerint is, a mézárszék pedig egészben elvetetődik és annak fölötté ha nem árendások, hanem robotolók lesznek, bizony sem ők, sem mások foki helységet meg nem lakhatják” [83].

Már az előzőekben rámutattunk arra, hogy a falusi földközösség mindegyre hátrált az állandó birtoklás, a szilárd telekrendszer elől. A falvak lakosságának felduzzadása, a terjeszkedő árutermelés következtében a falusi földközösség utolsó oázisát a veszprémi káptalani birtoktesten, Siófokon, a földesúri beavatkozás az 1755. évi urbáriális reguláció alkalmával szintén eltörölte. A telki rendszer bevezetése nem váltott ki a faluközösség módosabb falusi rétegéből ellenállást, de a szegényebbek egyáltalán nem örvendeztek; hisz a lakosság szaporodásával és a meginduló kisajátítások folytán a siófoki határ olyan szorossá vált, „ha szinte T. Uraságunk kívánna is adni annyi földet, határunkból ki nem telnék”. Sokan közülök már eddig is más uraság földjén árendáltak szántóföldeket, vagy nyomtatással keresték kenverüket, s most jogosan tarthattak attól, hogy a falu szegényeinek birtokjogát megsemmisíti a közösség.

A földközösség utolsó sarkának eltörlésével egyidőben, az 1755. évi regulációval, a veszprémi káptalan meghúzta a lélekharangot az irtások felett is. Az úriszék kimondotta: ha az irtásföldeket és réteket az uradalom a telkekhez (sessiókhoz) akarná hozzácsapni. — a szabadság éveinek elteltével, — a szántóföldek holdját és egy-egy kaszás rétet négy forintért visszaválthat. Ha pedig az irtásokat még a szabadság éveinek eltelté előtt akarná visszaváltani, azt is megteheti az uradalom az irtásra fordított munka megbecsülésével és megváltásával (*aestimatione impensi laboris mediante*). Az irtásföldek kisajátításának lehetősége igen érzékenyen érintette a jobbágyokat. A határukban elterülő szőlőket és szántóföldeket, réteket, — jelentős részben irtások lévén, — pénzen vették vagy maguk irtották, melyek után ezideig a szokott kilencedet s tizedet adták meg az uraságnak.

Az 1755. évi reguláció során a földesúri regálékat most már teljesen magához ragadta az uraság, kivéve a korcsmának félévi törvényes használatát. De továbbra is megengedte a lakosoknak a falvak határában a legeltetést. Az erdőknek „gondviselése és nevelése” ezután már az uraságot illette. Senki nem vágthatott az uraság engedelmé nélkül eleven fát, sem kertelni való vesszőt, sem pedig a broncsnak való szálakat vagy szőlőkarókat. Aki az uradalom tilalma ellenére mégis megtette ezt és az erdőt „rontotta”, az olyan „kártevőt” a kárnak megtérítésén kívül három napi gyalog munkára ítélték [84].

Az uralkodó osztály szolidaritásával szemben a jobbágy mind kevésbé fogódzhatott a faluközösség összetartó erejéhez. Miután ennek a kollektív összefogásnak eredeti anyagi alapja, s leglényegesebb eleme, a földközösség felbomlott, összeszűkülött a paraszti önrendelkezés is. A faluközösség önkormányzatának válsága a bírói tisztség válságát is magával hozta. A falusi bíró igazában csak addig lehetett a közösség érdekeinek, a paraszti autonómiának valóságos képviselője és védelmezője, amíg őt a község szabadon választotta [85].

Most az 1755. évi káptalani úriszék ezzel kapcsolatban a következő döntéseket hozta: 1. A bírák és esküdtek jelölése (*candidatio*), — ami eddig szokásban nem volt, — az uradalmat illeti, de a választás (*electio*) továbbra is a jobbágyok joga marad. Azokban a helységekben, amelyek-

ben katolikusok más felekezethez tartozókkal vegyesen laknak, a bírót váltakozva választják úgy, hogy egyik évben az öregbírót a nem-katolikusok közül választják, a helyettese azonban katolikus legyen. A másik évben katolikus lesz az öregbíró, s nem-katolikus a helyettese. 2. A vegyes felekezetű helységekből mindig hat római katolikus és hat más-vallású esküdttet választanak, a jegyző azonban mindig római katolikus legyen. 3. A szegény nép „oltalmazása” érdekében a helység bírái tartoznak évenkénti számadással. 4. Senkinek nem engedhető meg, hogy az uradalom tudta és beleegyezése nélkül házat építsen, házat, szőlőt vagy más jobbágyi tartozékot vegyen, eladjon vagy cseréljen. 5. A szegény nép terheinek megkönnyítése érdekében a felosztandó hadiadó mennyiségének az uradalom által megszabott biztos módját tartsák meg, s ennek felosztását az uradalmi tiszt jelenlétében dolgozzák ki, végül pedig minden adózó lakosnak írásban adják ki, hogy az adóból mennyi esik rá.

Ezzel a parasztközösség érdekeinek egykori képviselője, a falusi bíró nagyjából a jobbágyra nehezedő állami és földesúri kizsákmányolás eszközévé alakult át.

V.

A veszprémi káptalan jobbágyságainak panaszai és mozgalmai a XVIII. század derekán. A Mária Terézia-féle úrbérrendezés és a szerződéses jobbágyságok.

Az árutermelő földesúri majorságok kiépítése két fő részből tevődik össze: 1. egyfelől a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges földterület megszerzéséből, 2. másfelől az ennek megműveléséhez szükséges munkaerő biztosításából.

A roboton alapuló gazdasági rendszer feltételezi a falusi termelőnek termelőeszközökkel való ellátását. De a roboton alapuló gazdasági rendszert már a jobbágyság megszüntetése előtt aláásta a mezőgazdasági árutermelés, a feudális rendszer „szétesésének előfutára” [86]. Magyarországon a feudalizmus felbomlása, a kapitalizmus elemeinek kialakulása elsősorban a mezőgazdaság területén tört utat magának a Habsburg gyarmati politika következtében. Ehhez járult még az is, hogy a mezőgazdaságon belül az árutermelésnek sajátos irányt szabott a „második jobbágyság”-nak már kialakult rendszere, amely közvetlenül nem vezetett el a tőkés termelőmód kialakulásához. Ahhoz, hogy az egyszerű árutermelés tőkés árutermeléssé alakuljon át, több egymásba kapcsolódó feltételre van szükség.

Ilyenek: az árutermelés viszonylag magas fejlettségi foka; a termelőeszközöknek magántulajdonban való összpontosulása és pénzösszegek felhalmozódása egyesek kezén; földtől és általában termelőeszközöktől megfosztott munkásság, amely szabadon képes, de egyúttal kénytelen is munkaerejét áruként piacra vinni; a bér munkások kapitalista kizsákmányolásának rendszere, amely a munkaerőnek tőkések által való megvásárlásán alapul [87].

E feltételek közül a hazai agrárfejlődésben a XVIII. század derekán határozott lendületet vett a termelőerők és termelőeszközök szétválasztásának folyamata; a parasztnak földjétől való megfosztása. A veszprémi káptalan birtokain is kezdetét vette ez a folyamat. A síófokiak kénytelenek voltak más uraságok határaiban szántóföldeket árendálni, mivel határuk nagy részét a tihanyi apátság „nyerte el”, másik részét a plébános és az ispán bírta, marhalegelőjüket pedig a káptalan vadas erdőnek elvette [88].

Az uralkodóvá vált majorsági gazdálkodásra az a jellemző a káptalani birtokokon is, hogy döntően a jobbágyok robotmunkájára épült; cselédek alkalmazása, kuriális szellérek, napszámosok alkalmazása, egy- szóval bérmunkások foglalkoztatása a XVIII. század derekán elenyésző, és később is pusztán járulékos, kiegészítő jellegű. A piaci lehetőségek viszonylagos megnövekedésével a földesurak igyekeztek az árutermeléshez szükséges jobbágyrobot fokozatos kihasználására. Most már nem kellett attól tartanick, hogy a jobbágy elhagyja telkét és más földesúr szolgálatába szegődik. A csopakiak (Zala m.) „száma nélkül való éjjeli, nappali robotot” szolgálták a káptalannak. A lektor úrnak két hold szőlőjét munkálták, borát behordták, s más urasági szőlők munkáját is végezték a szomszédos jobbágyokkal együtt. Pedig földiük olyan sovány volt, hogy nem tudta őket eltartani, s a Mezőföldről kellett magukat táplálni. Míg ennekelőtte a jutasi pusztán bizonyos „excindált” rétet kaszáltak, most az almádi, csatári és csapberki pusztákat is velük kaszáltatta és hordatta be az uraság.

A paloznakiak (Zala m.) „száma nélkül való robotjuk és hajtogatásuk által” annyira elszegényedtek, hogy kenyerük keresésére is elégtelenek voltak. Bár alig volt egy-egy jobbágynek két-három köbölre való szántóföldje, mégis szőlőmunkára s más „számtalan robotra” szorították őket. A roboton kívül a különféle fuvarozások is terheltek a jobbágy-ságot. A csopakiak panaszkodtak, hogy Pestre, s más távoli helyekre kell hosszúfuvart szolgálniuk, ezenkívül „számtalan” jeget beszolgáltatniok. A síófokiakat az urasági malmok jövedelmének Veszprémbe való felszállítása keserítette el. „Ispány urunk és hajdú, ha a szomszéd helységek elegendő zsákot nem hoznak, házigazda otthon nem létében is szobárul s kamrárul zárokat leverik, lisztjeinket, gabonáinkat, néha még kender magvunkat is öszve keverve egy határba leöntvén, vagy elhintvén, zsákjainkat elviszi és gyakran zsákjaink oda is maradnak.” [89]. A Somogy megyei káptalani falvak munkajáradéka is terhesebbé vált, amikor a káptalan három házat építtetett, s a szükséges fuvart és munkát a kilitiek, ságváriak és nagyberényiek nyakába varrta.

De legáltalánosabb a panasz a veszprémi káptalani jobbágyok ajakáról, hogy a földesúr termelvényeikből is sokat elszed. Különösen sujtotta őket a hegyvám és bordézsmá jogtalan felemelése. A csopaki szőlősgazdák, nemesek és nem-nemesek, helybeliek és külső lakosok, 1754-ben egyaránt panaszkodtak a vármegyénél, hogy Pösténi Mihály kanonok, ki dézsmálni szokott Csopakon, a káptalan fundusán elterülő szőlőhegyeken károsítja őket a tized beszedésében. A járandóságon túl-

menően egy-másfél akóval is többet vett meg tőlük. A mustot seprőstől akoltatta, a dézsmát mégis tiszta, seprőmentes, lefejtett borból követelte. A gyümölcsösök után készpénzbeli cenzust szedett és a gyümölcsöt nyakra-főre hordatta [90].

A vászolyiak (Zala m.) 1763-ban azzal az „elszenvedhetetlen” sérelmükkel fordultak a vármegyéhez, hogy a káptalan, — nem elégedvén meg a bordézmán kívül a minden hold után eddig járandó négy vödör hegyvámmal, — újból felmérte szőleiket, és minden hold után öt vödör hegyvámot, egy köből zabot, egy pár kappant, két garast és egy kenyeret kíván. Arra kérték a vármegyét, hogy tartsa meg őket „már több mint száz esztendeig való ususukban” [91].

A vászolyiak nem elégedtek meg az úriszék olvértelmű döntésével, hogy az uraság „más közelebb lévő dominiumokban practicált usus szerint” regulázza őket. A káptalan úgy vélte, hogy a vászolyi szőlősgazdák két kézzel kapnak az úriszék rendelkezésén, sőt „hálaadással megköszönik atyáskodását”, ahelyett a vármegye színe elé mentek panaszaiikkal. A jobbágyok kétségbevonták a Dóczy János helyettes szolgabíró és Dóczy László esküdt által végbevitt felmérés igazságosságát is. „Mi lesz belőlünk T. N. Vármegye! — sóhajtott fel a nemes káptalan, — ha hittet kötelezett, böcsületüket és lelkiismeretüket előttünk hordozó magistratualis személyeknek hiteles munkáit, illeten semmirekölő, durva, goromba, hitetlen, emberségtelen parasztság föl forgatja, meghamisítja?” [92].

A parasztság bizalmatlansága a vármegye uraival szemben, de a földesúrral szemben is teljesen indokolt volt. Amikor a káptalan 1763-ban hosszú per után visszaszerezték a török idők alatt elidegenített Kispécsely birtokát Vízkeleti György özvegyétől, nemcsak az addig szokásos cenussal nem érte be, hanem arra is rávetemedett, hogy az 1765. évi hegyvámolás alkalmával néhány szőlősgazda pincéjét erőszakosan betörje és az öt vödörből álló hegyvám és négy garas készpénz megvétele mellett boraikat megtizedelje. Pedig néhai Vízkeleti György idejében szőleik holdját évenként egy-egy akó bor, egy pozsonyi abrak, egy tyúk és egy kenyér fejében bírták. Most a káptalan „erőszakosan nagyobb praestatiokat exigál” (szolgálatokat követel — Sz. I.) [93].

A földesúri kizsákmányolás mellett növekedtek az állami terhek is, ha nem is olyan szembetűnő módon. Két vármegye határán a Sió vizén volt az átjárás, s ha a császári katonaság Somogyból Veszprémbe vagy Fejér megyébe, Veszprémből pedig Somogyba utazott, mindenkor Siófokon tartott stációt. A siófokiak panaszkodtak is a gyakori forspontozás miatt. Nem egyszer megtörtént, hogy forspont-marháik elegendők nem lévén, még a teheneket is be kellett fogniuk, de még a mészároost és a cigányt is elhajtották forspontba [94].

E jobbágypanaszok meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a XVIII. század derekán a veszprémi káptalani birtokokon is a telkesítés és kedvezmények helyébe kisajátítás és fokozódó kizsákmányolás lépett. A folyamat hatásfoka ugyan itt a nyugatdunántúli nagybirtokokhoz viszonyítva lassúbb volt, az eredmény azonban nagyjából ugyanaz: egyfelől

az allodiális táblák kiterjesztése, a jobbágyrobot fokozása, a terményjáradék felemelése, másfelől a földjétől megfosztott és agyonterhelt jobbágyság, amely a majorságok harapófogójában töredéktelein egyre jobban elszegényedett, elszelléresedett.

A majorságok kiterjesztése és a természetes szaporodás következtében a Délkelet-Zala megyei káptalani falvak közös panasza, hogy határuk és legelőjük csekély. A garabonciak kénytelenek voltak Festetics Kristóf Simonyi-pusztájára kibérteni vonós marháikat. Szántóföldeket gróf Széchenyi Zsigmond Magyarad nevű falujában béreltek drága cenzus fejében. A legeltetésen kívül a makkoltatást is a szomszédos földesuraktól árendálták. A merenyei sertésfalkának sem volt megfelelő legelője „a sok hegyek és völgyek alkalmatlansága miatt” [95]. Az újlakiak is a szomszéd uraságtól béreltek legelőt szarvasmarháik és sertéseik számára, s ennek fejében több mint 200 napi kézi munkával robotoltak. Mivel „csekély határban voltak rekesztve”, vetés alá való földet is más uraságtól béreltek. A felsőpáhokiaknak is az volt a panaszuk, hogy határuk igen szűk, s ennek folytán marháikat a szomszéd uraságok legelőin kénytelenek tartani. A kisfaludiak „az élő földeknek szüksége miatt” oly szegénységre és nyomorúságra jutottak, hogy sokan közülük egy falatra sem virradhattak.

A földesúri kizsákmányolás fokozódása a veszprémi káptalan birtokein már a XVIII. század derekán izgalomba hozta a Balatonfelvidék protestáns jobbágyságának kedélyhangulatát, amely a templomvisszafoglalásokkal kapcsolatban nyílt zendülésben robbant ki. Ezek a templomvisszafoglalásokkal kapcsolatos protestáns zendülések mindenekelőtt igen pozitív, anyagi osztályérdekeket takarnak. Igaz ugyan, hogy ez az osztályharc akkor vallási köntösben jelentkezett, de a kor viszonyainak megfelelően a feudalizmus elleni minden támadásnak elsősorban az egyház ellen kellett irányulnia [96].

A XVI—XVII. században a Balatonfelvidék jelentős része protestáns lett, mert a török uralom következtében a hívek kapcsolata megszakadt az egyházi főhatósággal. A török elől elmenekült veszprémi püspökség nem tudott katolikus papokat állítani az elpusztult plébániákra. A XVII. század végi és XVIII. század eleji jobbágyvándorlás ugyancsak protestánsokkal árasztotta el a Balatonfelvidéket. A Habsburg-ház és a magyar uralkodó osztály a török kiűzése, majd a Rákóczi-szabadságharc leverése után újból megszilárdította helyzetét, s haladék nélkül hozzáfogott a parasztság és városi polgárság által kivívott jogok — köztük a viszonylagos vallásszabadság felszámolásához [97]. A katolikus egyház hű segítője volt az uralkodóháznak és az uralkodó osztálynak a kizsákmányolás és idegen elnyomás ellen küzdő parasztság fékentartásában. Megnyugvásra, türelemre, a felsőbbtség iránti engedelmességre szorította az elégedetlenkedőket. A protestánsok csak „toleráltattak”, megtűrtnek tekintették őket; politikailag megbízhatatlannak számítottak. A protestáns vallásszabadságért folytatott küzdelem — főleg a XVIII. században — egyet jelentett az idegen uralom elleni harccal. Az üldözött vallás védelme erősítette a nemzeti függetlenségi törekvéseket.

A veszprémi „barokk” püspök, Padányi Bíró Márton, nagy erővel tört a Balatonfelvidék rekatolizálására. Az államhatalom megadta neki a jogcímet arra, hogy ezt az óhaját a református lelkészek eltávolításával, a templomok és lelkészségek visszavételével valósítsa meg. A helytartótanács 1730-ban elrendelte, hogy az 1720. évi pesti vallásügyi commissio után épült református templomokat le kell rombolni. Bíró Márton veszprémi püspök visszavette többek között a káptalan birtokain 1738-ban a felsőörsi, 1748-ban a paloznaki, 1751-ben a csopaki és lovasi templomot [98].

Amikor meghalt Terestyáni József lovasi prédikátor, a káptalan, mint földesúr, a szolgabíró útján figyelmeztette a lovasiakat, hogy tudtuk nélkül új prédikátort ne hozzanak. A református templom és paplak ugyanis az iskolával együtt a káptalan birtokán állott. De a paloznakiak fittyet hánytak a földesúri és hatósági tilalomra, és a csopaki Keszi János személyében mégis hoztak prédikátort. Erre a káptalan négy tagja megfelelő kíséret mellett négy szekéren kiszállt Lovasra. Érkezésükre azonban az egész vidék felzendült. Nagy sokaság verődött össze Lovasról, Csopakról, Alsó-, és Felsőörsről. A férfiak fegyverekkel, fejszékkel, botokkal, vonyogókkal, dorongokkal, a nők pedig pemetekkel, moslékkaival és ganéjjal szerelkeztek fel és szörnyű lármával fogadták a kanonokokat. A káptalani emberek pálcákkal védekezve próbáltak utat törni az asszonyok sívalkodó hadában, miközben a nép félreverte a harangokat. A férfiak éktelen káromkodások közepette rárohantak a kanonokokra, s ütötték-verték őket. A moslékból, ganéjból is bőven kaptak. A feldühödött tömegtől csak úgy tudtak megmenekülni, hogy gyorsan szekerekre kaptak és elillantak. Ettől az időtől fogva pap vagy szerzetes csak életveszedelem árán mehetett át a falun.

Végülis a vármegye 1754. december 15-én egy szakasz katonaságot küldött Lovasra, akiknek segítségével a megyei bizottság visszafoglalta a református templomot. A lovasiak Veszprémből kaptak plébánost, akinek jövedelmét megállapították és átadtak neki a paplakot [99].

A Nyugat-Dunántúlon a XVIII. század derekán a jobbágyterhek súlypontja eltolódott a földesúri terhek oldalára. A dunántúli parasztság 1765—66-i szolgálatmegtagadási mozgalmának általános okát a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válásában jelölhetjük meg. Ezekben a mozgalmakban a viszonylag kedvezőbb helyzetben lévő káptalani jobbágyok kezdetben nem vettek részt. De az úrbéri rendelet végrehajtása során szembekerült a rendezéssel azoknak a területeknek a parasztsága is, — mint pl. a veszprémi káptalan birtokain, — ahol eddig még nem volt megmozdulás, mert e területen a parasztok kizsákmányolása nem érte el azt a fokot, mint az ellenálló vidékeken. A parasztság szembenállása általában a magasan megszabott terhek, — főleg a robot — és készpénzszolgáltatások új rendje ellen, s a telkeiknek, irtásaiknak a rendezés során a földesúr által történő kisajátítását sejtető intézkedései ellen irányult. A szerződéses viszonyban élő siófokiak — mint írják — „eskütyeinknek tilalmaztuk, hogy hitet le ne tegyenek és kérdésekre ne felel-

lenek, úgy szintén declaráltuk azt is, hogy mi az Urbariumot bé nem vesszük és mind addig miglen az Contractusunkban foglalt esztendő el nem múlna, magunkat ahhoz tartjuk és attul el állani semmi képen nem kíványuk” [100].

A siófokiak kontraktusa ugyanis hosszú harc eredménye volt, melyet a veszprémi káptalannal vívtak és végül igen kedvező szerződéssel fejeztek be, mely csak 1770-ben járt volna le. Már az 1755. évi urbáriális reguláció alkalmával „az földes uraság ellen tusakodván, az uraságot sokféle ízetlenséggel nem kevésbé megbántották”. S most, „Fölséges Királyi Urbariumnak béhozattatása alkalmatosságával is azon engedetlenséget, mint egy újéttani és a földes uraság ellen újonnan tusakodni tapasztaltattak” [101]. A káptalan érdemesnek ítélte volna őket, hogy „illendő” büntetésben részesüljenek, de megbocsátotta „vétküket”, miután „rossz cselekedetükrül az uraságot megkövették”.

A Mária Terézia-féle „keménykezü” urbárium alapgondolata az adóalapot jelentő paraszti földnek az uraságtól való megvédése volt, ami kétségkívül a parasztság javát szolgálta. A jobbágyterheket egységesen szabályozta; ezzel útját állta egészen 1848-ig a földesúr minden mértéktelen túlrobotoltatási vagy túladóztatási kísérletének. Hiányossága viszont, hogy az ország egyes részein, — mint pl. a veszprémi káptalan és püspökség birtokain — a szerződéses jobbágyság helyzetét megnehezítette, s törvényesítette azt a fordulatot, amelyet a majorsági gazdálkodás uralomra jutása idézett elő [102].

A Mária Terézia-féle urbáriumot az úrbérrendezéskor kedvezőbb helyzetben lévő Kontraktualista káptalani és püspöki falvaknak nem mindegyikében hajtották végre. Az úrbérrendezés után több kedvezőbb helyzetben lévő szerződéses káptalani helység azzal a kéréssel fordult a földesurasághoz, hogy őket „nem Fölséges Királyi Urbárium szerint tractálnák, hanem bizonyos contractus mellett tartanák meg”. A veszprémi káptalan — majorsági gazdálkodásának fejletlensége következtében — hajolt a kérésükre és szerződésre, egyezsége lépett velük, „hogy annyival is inkább alkalmasabbak lehessenek a közönséges terheknek elviselésére”.

Bár a siófokiak „az urbárium értelme szerint számos és feles robottal tartoznának”, mégis félretette azokat a káptalan a contractualis esztendők elteltéig, s az 1770-ben kötött új kontraktus értelmében robot helyett évenként 400 forintot, azonkívül az urbárium szerint minden háztól járó egy forint füstpénzt is tartoznak két terminusra (Szent György- és Szent Mihály-napra) letenni. Tizeden kívül kilencedet is adnak, azonkívül az urbárium szerint járó 60 kappan és 60 csirke helyett 200 csirkét, 24 icce vaját, 360 tojást és egy borjút. Mivel „majd fél annyira a robotnak száma az uraság által elengedetett”, ezért kötelesek lesznek a tőlük járandó 8½ hosszúfuvar helyett a malomvámot, vagy a közelebb fekvő káptalani jószágokban termelt gabonából 400 pozsonyi mérőt Veszprémbe felszállítani. Az országgyűlési költségekhez is tartoznak hozzájárulni. A regálé beneficiumok (korcsma, mészárszék, halászat) az uraságot illetik [103].

Hasonló értelmű szerződést kötöttek 1770-ben a nagyberényiek is a káptalannal. A robotolás, karácsonyfa és fonás helyett fizetnek évenként 270 rénes forintot, azonkívül egy-egy forint füstpénzt. A földek mindenféle terméséből tizeden kívül kilencedet adnak, azonkívül 10 icce vaját, 20 kappant, 20 csirkét és 120 tojást [104]. A Délkelet-Zala megyei káptalani falvak 1781 augusztus 14-én nyertek hasonló értelmű contractust. 1800-ban ismételten könyörögtek, hogy „őket a közönséges urbáriumnak terhétől még egy néhány esztendeig megmentenénk”. A kért kontraktust meg is kapták azzal a megszorítással, hogy „az eddig segedelemképpen szokásban lévő szolgálatok” ezután „kötelességbeli szolgálatokká váltoozanak”. Ezek szerint az előbbi 1 410 gyalog napi szolgálaton kívül a négy helység (Merenye, Újlak, Garabonc, Felsőpáhok) még 537½ gyalog robotot tartozott szolgálni [105].

A felhozott példák azt igazolják, hogy a Mária Terézia-féle urbáriumot az úrbérrendezéskor is kedvezőbb helyzetben lévő kontraktualista káptalani falvak nem mindegyikében hajtották végre, illetőleg vezették be. Az 1767. évi urbáriumban a földesuraknak biztosított robotmennységet a káptalan egyszerűen nem tudta felhasználni fejletlen majorsági üzemeiben. Így tehát inkább arra törekedett, hogy az államilag biztosított munkajáradékot pénzáradékká változtassa át. Amit természetesen az úrbérrendezésből a maga javára fordíthatott a káptalan, azt nem mulasztotta el kihasználni. Így pl. az urbáriumban megszabott terményjáradékot lehetőleg megkövetelte. Ragaszkodott továbbá ahhoz is, hogy a dézsmát és a malmok hasznát a jobbágyok hosszúfuvarban az uradalmi központba szállítsák.

Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy csak néhány „szerencsés” káptalani falunak sikerült megtartania kedvezőbb kontraktualista helyzetét a Mária Terézia-féle úrbérrendezés után (pl. Siófok, Nagyberény, és az uradalmi centrumtól legtávolabb fekvő Délkelet-Zala megyei községek: Merenye, Újlak, Garabonc, Felsőpáhok). A többi káptalani községben a jobbágyterhek vonalán korábban megmutatkozó különbségek az úrbérrendezés után hamarosan kiegyenlítődték.

A telki állomány elégtelensége, a magas robot mellett különösen az urbárium által behozott kilenced keserítette el nemcsak a szerződéses viszonyból kimaradt káptalani jobbágyokat, hanem a kontraktualistákat is. „Míglen az urbárium bé nem hozattatott, — vallották a paloznakiak 1778-ban, — addig mindennemű termésből, borból és gabonából egyedül tizedet adtunk az uraságnak, az urbárium behozása után pedig az N. Káptalan gabonából termésből az kilencednek adását is ususba vette, s már most a gabonából kilencedet és egyszersmind tizedet adunk. Ezen tájon, hogy az kilenced ezen N. Szala vármegyében az előtt szokásban lett volna, nem tapasztaltuk.” [106].

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés után a káptalani birtok néhány szerződéses falvának viszonylag kedvezőbb helyzete nem az egyház „humanizmusát” dicséri, hanem a káptalani (és püspöki) birtokokon folyó gazdálkodás elmaradottságát bizonyítja. A veszprémi káptalan az urbáriumban a földesuraknak törvényesen biztosított robotmennység-

nek egészét egyszerűen nem tudta felhasználni elmaradott majorsági üzemeiben. Ezért a robotot, az államilag biztosított munkajáradékot pénzjáradékká igyekezett átváltoztatni.

De a XVIII. század derekától fogva a veszprémi káptalani birtokon is kezdetét vette a termelőknek és a termelőeszközöknek történelmi szétválasztásának folyamata, csak lassított ütemben. Ezzel kapcsolatos a földközösségek megszüntetése, a községi földek, rétek, erdők, beneficiumok elrablása, a faluközösség fokozatos felszámolása. A községi tulajdon lassított ütemű felszámolását azonban nem tekinthetjük úgy, mint a káptalan „jobbágyvédő”, „atyáskodó” könyörületességét. A „humanizmus” látszatát az keltheti a felszínes szemlélőben, hogy az eredeti felhalmozás másik oldala, a pénztőke összpontosulása a földesúr kezén nem valósult meg olyan mértékben, hogy az lehetővé tette volna a gyorsabb, a radikálisabb módszerek alkalmazását a kisajátítások folyamatában.

A XVIII. század végén a „káptalani jövedelem elosztásáról” kiadott püspöki dekrétum a káptalan tizenkét évi középjövedelmét 12 849 forintra becsülte. Ezenkívül a rátóti prépost jövedelme 450, a felsőörsi préposté 2 140 forint, s a hántai préposté 845 forint [107]. De a veszprémi káptalan a termelt és a dézsmákból befolyt áru piacraviteléből származó jövedelmet nem elsősorban bér munkára, nem az üzem kiterjesztésére, hanem jórészt feudális fényűzésre fordította. Nemeskéri Kiss Pál nagyprépost (1760—97 között) az agg papok házának építkezésére fordította összes jövedelmét. A veszprémi piarista kisgimnáziumot 1753-ban a káptalan anyagi támogatásával fejlesztették nagygimnáziummá. Tettes összeggel járult hozzá a káptalan a szeminárium építéséhez is. Lenthay István nagyprépost (1756—60 között) 600 forintot hagyott csak templomépítkezésre. S még sorolhatnánk a különböző jótékony célra és építkezésre hagyott összegeket [108]. Így aztán a gyarmati helyzet bilincseiben vergődő, tőkeszegény országban a káptalan nekilendülő majorodása még szembetűnőbben mutatja a feudális vonásokat, mint az előrehaladottabb főúri nagybirtok.

Egyszóval: a fejletlen gazdálkodás, a gazdaságba investált pénztőke elégtelensége, nem pedig a káptalan „humanizmusa” idézte elő a kisajátítások durvább és gyorsabb módszereinek elmaradását és a kizsákmányolás viszonylag lassúbb fokozódását. Ebben szerepet játszott kétségkívül a káptalani birtokok szétszórt fekvése is, amely nem tette lehetővé a magasabb fokú koncentrációt.

A XVIII. század végén a káptalan birtokait és jövedelmeit különválasztották a püspökétől. Az 1780 április 4-én Bajzáth József püspök által felvételre egyházlátogatási jegyzőkönyvben már a szervezeten, a birtok és jövedelem szempontjából teljesen kifejlődött székeskáptalan áll előttünk [109]. A XVIII. század végén, főként pedig a XIX. század elején, — amikor a munkaerőnek igen nagymértékű mennyiségi növekedése, s a piacviszonyok lehetővé tették a gazdálkodás minőségi változását, a roboton alapuló majorsági gazdálkodás kiterjesztését mind nagyobb és nagyobb területekre, — akkor a veszprémi káptalan gazdál-

kodása is „racionalizálódott”, és a jobbággyokkal szemben korábban tanúsított látszólagos „humanizmusa” is vele együtt eltűnt.

Veszprém, Merenye és Kiliti uradalmi központokkal kirajzolódtak a három nagy tájegységben: a Veszprémi-platón, a Mezőföldön és a Délkelet-Zala megyei dombvidéken a káptalani allodiumok súlypontjai.

J E G Y Z E T E K

- [1] Lukcsics József: A veszprémi káptalan a XVI. században, Veszprém, 1908. 12—13. l.
- [2] Bulla Béla—Mendöl Tibor: A Kárpátmedence földrajza, Bp, 1947, 319., 325., 338. l.
- [3] Kropf Lajos: Clements Simon utazása hazánkban 1715-ben, Történeti Szemle, 1921 X. évf. 125. l.
- [4] U. o. 126. l.
- [5] Zalaegerszegi Állami Levéltár (ZÁL) (Zala Megyei Közlevéltár) Portalis—Regnicolaris conscriptio I. Comitatus Zalad. de anno 1720. Nagypécsely, Szőlős.
- [6] Veszprémi káptalan magánlevéltára, Veszprém (VpKMI) Protocolla officii fiscalatus, Nr. 19.
- [7] ZÁL Portalis—Regnicolaris conscriptio I. Com. Zalad. de anno 1720. Garabonc. Újlak, Merenye. Kropf, Clements Simon utazása 128. l.
- [8] U. o. és Pais László: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza, Bp, 1942 18—19. l.
- [9] Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában, Veszprém, 1942. Veszprémvármegyei füzetek, 7. sz. 9—10. l., Lukcsics, A veszprémi káptalan 18. l.
- [10] Thury Etele: Veszprém városának története. (Veszprémi krónika), Tört. Tár 1905, 19. l.
- [11] ZÁL Prot. Comit. Szalad. I. 1555—1634. 573. l., OL Ecclesiastica, F. 20. Nr. 24. H. Balázs Éva: Jobbágylevelek, Bp. 1951, 28—30. l.
- [12] Juhász Lajos: A porta története 1526—1648 Századok, 1936 544. l.
- [13] OL U et C, F. 3. Nr. 6., F. 46. Nr. 75., F. 46. Nr. 78., ZÁL Prot. C. Szalad. 518. l.
- [14] Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt, Veszprém, 1913, 96. l.
- [15] Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain 1711—1850, Bp, 1954, 14. l.
- [16] Erdélyi. Veszprém város története 138. l.
- [17] Veszprémi püspöki levéltár (VpPl) Conscriptio et Acta Episcopatum 1745—62.
- [18] Csapody Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Tanulmányok, 6. sz. Bp. 1933. 9. l.
- [19] OL U et C, F. 46. Nr. 73., F. 46. Nr. 75., F. 46. Nr. 78.
- [20] OL Ecclesiastica, F. 70. Nr. 35.
- [21] Pákay. A veszprémi káptalan 296. l.
- [22] VpPl Conscriptio et Acta Bonorum Episcopatum 1745—62., A tapolcaiak 1656 jan. 16-án kelt kiváltságlevele.
- [23] Hornig Károly: Veszprém múltja és jelene, Veszprém, 1912 49. l.
- [24] OL Batthyány-család levéltára, Litterae Missiles, Széchenyi György veszprémi püspök levele 1654 febr. 24.
- [25] U. o. Széchenyi György veszprémi püspök levele, 1654 ápr. 29.
- [26] U. o. Széchenyi György veszprémi püspök levele, 1654 júl. 2.
- [27] Csapody, Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása 9. l.
- [28] Farkas Gábor: A balatoni várak és tartományok a török időkben, Szakdolgozat, kitűzte Sinkovics István egyetemi docens, 55. l.

- [29] Acsády Ignác: Magyarország Budavár visszafoglalása korában, Bp, 1886, 28—29. l.
- [30] Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon, Szeged, 1948, 51. l.
- [31] ZÁL Közgylési jkv. 1753/54, 412. sköv. l.
- [32] U. o. 410—458. l.
- [33] Juhász, A porta története 577. l.
- [34] Pákay, Veszprém vármegye története 33. l.
- [35] U. o.
- [36] ZÁL Közgylési jkv. 1753/54, 412. sköv. l.
- [37] A szepesvár—mindszenti bizottság jelentése, Századok, 1872, 514. l.
- [38] Várkonyi Ágnes: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben, Századok 1952, 412—413. l., Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez, Pest, 1872, II. köt. 60. l. (Dunántúli siralomdal.)
- [39] Thaly Kálmán: Dunántúli vármegyék gyűlése Sümegen, 1708. Tört. Tár, 1899, 219. l.
- [40] Archivum Rákócianum, IX. köt. Bp, 1883. 357. l., Thaly Kálmán: Dunántúli hadjáratok 1707-ben, Századok, 1899, 391. l.
- [41] ZÁL Investigationes, F. 58. Nr. 43.
- [42] P. Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon, Bp, 1952, 91. l.
- [43] ZÁL Conscriptio 1711.
- [44] ZÁL Conscriptio regnicolaris 1715., Acsády Ignác: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában, Bp, 1896, Magyar Statisztikai Közlemények, XII. köt. 391. l.
- [45] U. o. 364., 390., 391. l.
- [46] U. o. 391. l.
- [47] Kropf, Clements Simon utazása 125. l.
- [48] VpKMI Libri funduales et urbanales, 1727. Nr. 12.
- [49] Acsády, Magyarország népessége 396. l.
- [50] Kropf, Clements Simon utazása 128. l.
- [51] ZÁL Conscriptio regnicolaris 1720. Csopak, Paloznak, Alsó- és Felsőörs.
- [52] Lukács Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Nec titia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái, XV. köt. Tihany, 1943, 273. l.
- [53] VpKMI Libri funduales et urbanales. 1727, Nr. 12.
- [54] ZÁL Responsa ad Novem Puncta (RNP) Gyűrűs, 1768., Alibánfa, 1769., Nagypáli, 1778., Pakod, 1780.
- [55] Lukács Zsófia: A szerződéses jobbágyság helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig, Bp, 1937, Tanulmányok, 13. sz., 16—19. l. Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt, Századok, 1955, 569. l.
- [56] Wellmann. A parasztság helyzete 568. l.
- [57] VpKMI Libri funduales et urbanales, 1727, Nr. 12.
- [58] Simon István: Hajdan és most, Magyar Gazda, I. Pest. 1841, 478. l., Id. Spira György: A szunnyadó láva, Valóság, IV. évf. 3. sz. 1948 márc. 75. l.
- [59] Varga János: A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. Spira György: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp, 1952. 7—48. l.
- [60] ZÁL Portalis—Regnicolaris Conscriptio I. Com. Zalad. de anno 1720. Felsőpáhok és Vászoly.
- [61] ZÁL Portalis—Regnicolaris Conscriptio I. Com. Zalad. de anno 1720.
- [62] U. o. Csopak, Paloznak Lovas, Alsó- és Felsőörs.
- [63] OL HtL TU Szabadi. Id. Varga, A földközösség 19. l.
- [64] VpKMI Libri funduales et urbanales, 1727, Nr. 12. Siófok. „... possessio haec non habet per sessiones domos subdivisas, verum habent juxta antiquam adhuc sub motibus Turcicis liberam hinc inde domos exstruendi, pariterque agros et prata subdividendi consuetudinem”.

- [65] U. o. Füle.
- [66] VpKMI Libri funduales et urbariales, 1727. Nr. 12.
- [67] U. o.
- [68] VpKMI Protocolla oeconomicalia, 2. sz. 1730—1762, 3., 55., 238. l.
- [69] ZÁL Urbarialia, Felsőpáhok.
- [70] Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. Spira György: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790, Bp, 1952, 221—298. l., Wellmann, A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt, Századok, 1955, 570. l.
- [71] Acsády, Magyarország népessége, 396. l.
- [72] Tagányi Károly: Az 1787. évi első népszámlálás eredményei, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1896, 281. l.
- [73] Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után, Heves megyei füzetek, 3. sz. Eger, 1955, 21. sköv. l.
- [74] VpKMI Protocolla oeconomicalia, 2. sz. 1730—1762, 211—216. l.
- [75] U. o.
- [76] Pákay Zsolt, A veszprémi káptalan a XVIII. században, Regnum, 1940/41. 299. l.
- [77] Veszprémi káptalan hiteles helyi levéltára (VpKHI) caps. P. 256.—1750. 299. l.
- [78] Eckhardt Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában, Bp, 1922, 190. sköv. l., P. Zsigmond, Az eredeti tőkefelhalmozás 144. l., Wellmann, A parasztság helyzete 571. l.
- [79] ZÁL Processus sedium dominalium (PSD) F. 3. Nr. 12.
- [80] U. o.
- [81] VpKMI Protocolla officii fiscalatus, Nr. 20., 21.
- [82] U. o.
- [83] U. o.
- [84] VpKMI Contractus, F. 2.
- [85] Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből, Bp, 1948, 301. l., Iványi Emma: A földesurakat kiszolgáló parasztok. Spira György: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790, Bp, 1952, 102—116. l., Wellmann, A parasztság helyzete 568. l.
- [86] Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban Bp, 1949, 182. l.
- [87] Sztálin I. V.: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban, Bp. 1952, 17. l., Wellmann, A parasztság helyzete 570. l.
- [88] VpKMI Protocolla officii fiscalatus, Nr. 19. Siófok.
- [89] U. o.
- [90] ZÁL PSD F. 3. Nr. 18.
- [91] ZÁL PSD F. 4. Nr. 5.
- [92] U. o.
- [93] Pákay, A veszprémi káptalan, Regnum, 1940/41, 299. l., ZÁL Közgy. jkv. 1765, 188—189. l.
- [94] VpKMI Protocolla officii fiscalatus, Nr. 19.
- [95] ZÁL PSD F. 3. Nr. 12.
- [96] Engels: A német parasztháború, Bp, 1949, 24—25. l.
- [97] Iványi Emma: A Habsburg-állam és a katolikus klérus a parasztság viszonylagos vallásszabadsága ellen, Spira György: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790, Bp, 1952, 77—99. l.
- [98] Meszlényi Antal: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842—1849) egyházlátogatása 1845—46-ban, Veszprém, 1941. A veszprémi egyházmegye múltjából, 7. sz. 29. l.
- [99] ZÁL Közgy. jkv. 1752—53, 1753—54., VpPl Prot. Epp. Veszpr. T. VIII. (1753—54.) p. 64.
- [100] OL Magyar kancellária levéltára, Litterae Privatorum 1767:477. Id. Vörös Károly: Az 1765—66-i dunántúli paraszttömegmozgalom és az úrbérrendezés. Spira György: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp, 1952, 364. l.

- [101] VpKMI Contractus, F. 2.
- [102] Vörös Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom 356—383. l.
- [103] VpKMI Contractus, F. 2.
- [104] U. o.
- [105] VpKMI Contractus, F. 5.
- [106] ZÁL. Investigationes ad Novem Puncta, Paloznak, 1778.
- [107] Pákay, A veszprémi káptalan a XVIII. században, Regnum, 1940/41. 300—302. l.
- [108] U. o. 300—301. l.
- [109] U. o. 302. l.

Rövidítések jegyzéke:

OL	= Országos Levéltár, Budapest
PSD	= Processus Sedium Dominalium
RNP	= Responsa ad Novem Puncta
U et C	= Urbarialia et Conscriptiones
VpKHI	= Veszprémi káptalan hiteles helyi levéltára, Veszprém
VpKMI	= Veszprémi káptalan magánlevéltára, Veszprém
VpPI	= Veszprémi püspöki levéltár, Veszprém
ZÁL	= Zalaegerszegi Állami Levéltár (volt Zala Megyei Közlevéltár), Zalaegerszeg.